

סגולות לזכרון ופתיחת הלב¹

כבר בימי קדם התפתחו שיטות שונות לניצול הזכרון ושיפורו וכן לפתיחת הלב, דהיינו השבחת ההבנה. חז"ל התייחסו ברצינות רבה לנושא הזכרון, משום שתורה שבעל פה לא ניתנה להיכתב, ועל מנת לקיים את העברתה באופן מדויק, היה צורך בזכרון אמין. המשנה באבות (ג, ח) אומרת: 'כל השוכח דבר אחד מתלמודו מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו'. ובמנחת (צט ע"ב) אמר ריש לקיש: "כל המשכח דבר אחד מתלמודו עובר בלאו, שנאמר, השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים". ספרות חז"ל משופעת בטכניקות זכירה. לדעת חלק מן הראשונים, אסמכתאות מן הפסוקים לתקנות חכמים, מטרתן לסייע לזכור². הסימנים, כגון 'דצ"ך עד"ש באח"ב' שבהגדה של פסח, מיועדים לאותה מטרה. רבים מן הסימנים בתלמוד התבארו לפי פירושים שונים לתכלית זו³. יתר על כן, התלמוד מכיל עצות לגבי מאכלים או מעשים המשפיעים על תיפקוד הזכרון, וקיימות גם סגולות רבות המתיימרות להגביר את כח הזכרון⁴, וספרים רבים נכתבו בנושא זה במשך הדורות.

במאמר זה אני דן בכמה מנהגים המיועדים לשיפור הזכרון ולפתיחת הלב שהיו נהוגים בין השאר גם בארצות אשכנז. ביניהם אמירת פיוטי 'אליהו הנביא' ואמירת הבדלה דר"ע ושאר תפילות למלאכים במוצש"ק, שתיית מים בין מנחה למערב בשבת, סדר התחלת הלימוד כשבין מתחיל

- 1 תודה לידידי ר' יעקב ישראל סטל, ר' דניאל רבינוביץ, ר' מנחם בטלר, ר' פנחס רוט ור' מרדכי יעקובוביץ על עזרתם בכתיבת המאמר.
- 2 ר' יהודה הלוי, כוזרי, מאמר שלישי, אות עג ועוד. וראה: ריטב"א, ר"ה, דף טז ע"א; ר' דוד ניטו, כוזרי שני, ירושלים תשי"ח, עמ' נב; ר' יהושע העליר, מעוז הדת, ירושלים תשס"ג, פ"ב, דף יב ע"ב ואילך; ר' יוסף ענגיל, בית האוצר, א, עמ' קצ; ר' משולם ראטה, שו"ת קול מבשר, ב, סי' כא-כב; הנ"ל, מבשר עזרא, ירושלים תשכ"ח, עמ' כ-כב; ר' יונה מרצבך, עלה יונה, ירושלים תשמ"ט, עמ' קא-קה; ר' גדליה נדל, בתורתו של ר' גדליה, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' כח-ל.
- 3 אדר"ת, מגלת הסימנים, ירושלים תשס"ו; ר' שלום אלבעק, משפחות סופרים, ווארשא תרס"ג, הקדמה, עמ' 18-21; ר' אהרן היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ירושלים תשמ"ז, א, עמ' יז-כח; ר' מאיר היילפרין, הנוטריקון הסימנים והכנויים, ווילנה תרע"ב [וראה: ש' אשכנזי, 'מצוה לפרסם', עלי ספר יח (תשנ"ו), עמ' 177-188]; ר' פנחס הכהן, ספר הסימנים השלם, לונדון תשי"ג; י' זוסמן, 'תורה שבעל פה כפשוטה כמשמעה כוחו של קוצו של יו"ד', מחקרי תלמוד ג (בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל), ירושלים תשס"ה, עמ' 359-361.
- 4 ספרים רבים נכתבו בנושאים אלו. ר' יהודה אריה ממוריה הקדיש לנושא שיפור הזכרון את ספרו 'לב האריה'. ר' חיים קניבסקי חיבר ספר בנושא זה בשם 'ספר זכרון', בני ברק תשל"ד. חלק מספרו של ר' יוסף יצחק לרנר, 'שמירת הגוף והנפש' (ספר פופולרי שזכה לעשר הדפסות עד כה), עוסק בענייני זכירה. ר' אברהם ציון הוציא ספר עב כרס בשם 'זכר עושה' בירושלים תשס"ז, המחזיק למעלה מחמש מאות עמודים המלקטים מקורות רבים. וראה: ש' נאה, 'אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד, ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 543-589.

ללמוד בגיל שלוש, אמירת שמות עשרת בני רב פפא בסיום מסכת, ואחרון חביב - אכילת בלאדור. לגבי אכילת עשב זה יש לבחון את הזיהויים השונים שהוצעו לגביו, כמו את השאלה האם הוא מסוכן לשימוש, ויש לציין את גדולי הדורות שידוע לנו שעשו בו שימוש. חלק מן המקורות שנבחן הינם חיבורים קדומים בעברית ובערבית שאינם מוכרים לרוב הציבור, ולכן נרחיב גם אודותיהם.

פתיחת הלב

מהו פתיחת הלב? ב'ספר המשכיל', חיבור יהודי צרפתי בלתי ידוע מסוף המאה הי"ג, כתוב: "ומאותו היום שאכלו אדם הראשון, ניתנו לו חדרים בלבו לקבל כוח רוח עץ הדעת, שהוא רוח מעורבב מטוב ורע, ויש לו לאדם כמה חדרים בלבו, כל חדר ממונה על ממשלת חכמה אחת, חדר זה ממונה על מלאכת החרש... ובאמצעות הלב יש חדר גדול המקבל רוח שכל עץ הדעת ושותין ממנו שאר חדרים כולו. נסתם חדר אחד או שנים, נסתמים ממונים עליהם, כאשר אתה רואה קצת בני אדם שהם סכלים בחכמות העולם והם חכמים גדולים בחכמת המלאכים. ובזמן שהחדר האמצעי כולו סתום, ואין הרוח יכול להתפשט מתמלא המוח עשן ומשטטה"⁵. מכאן שפתיחת הלב היינו פתיחת חדרי הלב כדי שהלומד יהיה מסוגל להבין יותר עניינים מתלמודו.

זמירות 'אליהו הנביא' במוצאי שבת

מנהג ידוע בכל תפוצות ישראל לזמר זמירות במוצאי שבתות. יש שזימרו לפני תפילת ערבית⁶, ואחרים רק עם הגיעם לביתם: מהם לפני הבהלה ומהם שזימרו לאחר שהבדילו על היין⁷. במיוחד ידוע המנהג לזמר זמירות ופיוטים המזכירים שמו אליהו הנביא⁸. יש מנהגים שיסודם

5 כתי"י זה הובא אצל ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 154. על חיבור זה ראה שם, עמ' 133-156; דן, תולדות תורת הסוד העברית, ו, ירושלים תשע"א, עמ' 931-894.

עוד סגולות המיועדות לפתיחת הלב, ראה: ר' חיים ויטאל, ספר הפעולות, עמ' רע, אות מב ועמ' שכט, אות קמד; ר' דוד גינצבורג, מגדל דוד (בכת"י) [הובא אצל ג' שלום, כתיב יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 111-110]; ר' יואל בעל שם, מפעלות אלקים, ברוקלין תשמ"ה (ד"צ), דף נב ע"א; ר' יעקב כץ מיאנוב, מנחות יעקב סלת, ישראל תשל"ב (נדפס לראשונה בויליהמשדארף תצ"א), דף מד ע"ב; מ' בניהו, 'ספר ששון יסוד העולם לר"ח תירוש', בתוך: י' וינשטוק (עורך), טמירין א (תשל"ב), עמ' רה, ריד, רכא, רכח; י' הררי, 'לעשות פתיחת לב: פרקטיקות מאגיות לידיעה, להבנה ולזכירה ביהדות בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים', שפע טל (בעריכת ז' גריס, ח' קרייסל וב' הוס), באר שבע תשס"ד, עמ' 322-323; ע' גולדרייך, שם הכותב וכתביה אוטומטית, לוס אנג'לס תש"ע, עמ' 277-283; J. Naveh and S. Shaked, *Magic, Spells and Formulae*, Jerusalem 1993, pp. 160, 176, 181; E. Kanarfogel, *Peering through the Lattices*, Detroit 2000, p. 236.

6 על כך ראה: ר' בנימין שלמה המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בני ברק תשנ"ה, עמ' 219-187.

7 ראה למשל דברי ר' מנחם די לונזאנו, דרך חיים, ישראל תש"ן, דף כג ע"א: "כי היה מנהג ישראל בימים קדמונים, לשורר לש"י בליל שבת ובמוצאי שבת... והמנהג הזה עדיין מחזיקים בו בני אשכנז ואיטליא וזולתם... חברו שירות ותשבחות רבות מיוחדות לכך..."

8 מצינו במשך הדורות הרבה שחיברו זמירות למוצאי"ק עם הזכרת שמו של אליהו הנביא. למשל: ר' ישראל נאגארה, זמירת ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 293; זמירות מהרש"ל נדפסו בסוף סדר ברכת המזון לר' נתן שפירא, ברוקלין תש"ס, דף לו ע"א ואילך; ר' נפתלי כ"ץ, בית רחל, ירושלים תשס"א, עמ' שסו ואילך, שעה

על פי קבלה לומר שמו של אליהו כן וכך פעמים⁹. ראב"ן הירחי כבר מזכיר: "וזה שמשוררי' בכול גבול ישראל מאליהו הנביא..."¹⁰. המקור הראשון הידוע לנו לאמירת אליהו הנביא במוצאי שבת הוא מר' יוסף טוב עלם¹¹, כמו שהובא באור זרוע: "ראיתי בתשובת הגאונים וכמדומה אני שהיתה תשובת רבי' יוסף טוב עלם זצ"ל, שנשאל על מה שאנו נוהגין במלכותינו בארץ כנען לומר הבדלות ופיוטים שנתפייטו מאליהו ז"ל במוצאי שבת, אם המנהג כשר ואם לאו. והשיב דודאי מנהג נכון וכשר הוא שמכבדין את השבת ביציאתה כבני אדם המלווים את המלך. ושוב מצאתי כתוב בשם ר"ת שהיה אומר שמצא בהגדה משל לכלה שמלוים אותה בזמירות ושירות ושבת נקראת מלכה וכלה"¹².

מנהג אמירת פיוטי אליהו הנביא מוזכר בהרבה מספרי הראשונים וספרי מנהגים, ונראה שמנהג זה נתקבל גם באשכנז. מצאנו עקבותיו של המנהג גם במחזור ויטרי¹³ ובספר הגמטריאות לר' יהודה החסיד¹⁴ וכן אצל תלמידו ר' אלעזר הרוקח¹⁵. גם בספרים שתיעדו את מנהגי אשכנז הובא המנהג, כגון אצל ר"א חילדיק¹⁶, ר' שלום מנוישטט¹⁷, מהרי"ל¹⁸, ר' ישראל איסרלין¹⁹, ר' אייזיק טירנא²⁰ וכן שאר ספרי מנהגי אשכנז²¹. הרבה נימוקים נאמרו בטעם מנהג זה²², אמנם ר' יעקב בן הרא"ש כתב בספרו 'טור אורח

- ואילך, שצ ואילך, ת ואילך. על פיוטים מזמן הראשונים עם הזכרת אליהו הנביא במוצאי שבת, ראה: ב' בר תקוה, 'אליהו הנביא בפיוטי הבדלה', לאות זכרון (בעריכת א' חזן ו' יהלום), רמת גן תשס"ז, עמ' 239-279.
- 9 ראה בסדר היום, 'לובלין תרל"ו, עמ' ל; ר' יאיר חיים בכרך, מקור חיים, סי' רצה; ר' בנימין בינוש מקראטשין, אמתחת בנימין, ירושלים תשכ"ו, עמ' נו; החיד"א, עבודת הקודש, מורה באצבע, ירושלים תש"ס, סי' ה, אות קסג; ר' דוב בער קאראסיק, פתחי עולם ומטעמי השלחן, סי' רצה, סעי' ז.
- 10 המנהגי, א, מהר"י רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' קצט.
- 11 עליו ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 46-81; ח' סולוביצ'יק, שו"ת כמקור היסטורי, ירושלים תשנ"א, עמ' 54-86.
- 12 אור זרוע, ח"ב, הל' מוצאי שבת, סי' צה, ד"ה בפרק אילו דברים. ר' שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, ב, ירושלים תשס"ד עמ' שו, 'סדר הבדלה', מביא דברי ר' יוסף טוב עלם בלשון אחר: "ומה שאומרים זמירות במוצאי שבת מנהג כשר הוא". ולא הזכיר דבר לענין פיוטי אליהו הנביא.
- 13 ר' שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' שז-שיא. ועיי"ש בהערות המהדיר שזה אינו מבעל מחזור ויטרי.
- 14 ר' יהודה החסיד, ספר גימטריאות, ירושלים תשס"ה, עמ' קל.
- 15 סידור הרוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' תקצד.
- 16 מנהגי ר"א חילדיק [בתוך: ספר המנהגים לרבינו אברהם קלוזניר], ירושלים תשס"ו, עמ' רנב.
- 17 הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט, ירושלים תשנ"ז, עמ' מ, אות צד.
- 18 מהרי"ל, מנהגים, ירושלים תשמ"ט, עמ' רכג.
- 19 לקט יושר, ברלין תרס"ג, עמ' 57.
- 20 ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, ירושלים תש"ס, הגהות המנהגים, עמ' ה.
- 21 כגון ר' יוסף יוזפא האן נירגלינג, יוסף אומץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' 17-18, אות עג-עה; ר' יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא, ירושלים תשמ"ז, עמ' סט. וראה מה שהביא א' ברלינר מאביו בספרו 'חיי היהודים באשכנז בימי הביניים', ווארשא תר"ס, עמ' 23.
- 22 הרבה כבר נכתב בתחום זה ונעזרתי בדברי הכותבים הקודמים, ולכן לא ציינתי לכל הראשונים המביאים

חיים' סוף סי' רצט, טעם אחר: "יש נוהגין לומר בכל מוצאי שבת כל הפסוקים שמוזכר בהם אליהו ואומרים שהוא טוב לשכחה ויהיו דרכיו מצליחין בכל השבוע". גם בספר יוחסין מצאנו שהזכרת אליהו במוצאי שבת הוא סגולה לזכירה: "והם י"א בני רב פפא שהיה בזמן רב... ושמעתי מאבא מרי ז"ל שקבל מהחכמים הזקנים זכרם לברכה שמועילים לשכחה ושיאמרו אותם שבעה פעמים, ושזה סגולה יש לה כמו בזכירת אליהו ז"ל במוצאי שבת"²³. וכן כתב ר' מרדכי יפה בעל הלבושים: "נוהגין לומר בכל מוצאי שבת פסוקים שמוזכר בהם אליהו, ואומרים שיש קבלה בידם שהוא טוב לשכחה ויהיה דרכיו מצליחין בכל השבוע. ומטעם זה נתפשט המנהג לומר החרוזות והפיוטים שנזכר בהם אליהו"²⁴.

בספר 'תיקון מוצאי שבת' שנדפס באמסטרדם בשנת ת"ה נכתב: "וטוב גם כן לומר כל הפסוקים שנזכר בהם אליהו, והוא מופלא להצלחה ולזכרון ולפתיחת הלב, כמו שכתב הרוקח". בסידור השל"ה מצינו: "והנה כבר ידוע מה שכתבו המקובלים ובראשם הרוקח מתועלת הגדולה להמזכירים את אליהו הנביא במוצאי שבת קודש בפסוקים המפורים נביאים וכתובים, וכי הם מסוגלים להצלחה ולפתיחת הלב"²⁵.

ממקורות אלו רואים שאחד הטעמים שנאמרו בנוגע לאמירת אליהו הנביא במוצאי שבת, הוא משום סגולה לזכירה ולפתיחת הלב.

הבדלה דרבי עקיבא

לאמיתו של דבר, סגולה זו אינה הדבר היחיד שעושים במוצאי שבת לזכירה בשעת הבדלה. בסדר רב עמרם גאון מצינו: "מביאין לו כוס ואבוקה של אור ומברך... אשבעית עלך פורה שר שכחה שתסיר לב טפש ממני ותפיל יתיה על טוריא ועל רמתא בשם שמהתא קדישתא בשם ארמס ארימס

מנהג זה. עי' עוד אצל: ר' יחיאל גולדהבר, מנהגי הקהילות, א, ירושלים תשס"ה, עמ' רסח-רעג; ר' אליעזר יוספיש, רמות גלעד, א, ירושלים תשס"ה, עמ' יט-סב; ר' אברהם אוהב ציון, זכר עשה, ירושלים תשס"ז, עמ' שפג-שפד; ר' חיים פרידמאן, מלוה מלכה, ירושלים תש"ס, עמ' לו-מ. וראה: ר' מיכל מאראפטשיק, ברכת המזון, ירושלים תשס"ט, עמ' קפא; חמדת ימים, שבת, קד ע"א, קו ע"א. דבריו הובאו אצל ר' יהודה עייאש במטה יהודה, סי' רצה; ר' דוד לידא, שומר שבת, פיעטקוב תרע"א, דף יב ע"א, אות יא; ר' ליב אופנהיים, מטה יהודה, אופיבאך תפ"א, דף כב ע"ב ואילך; ר' אלכסנדר זיסקינד, יסוד ושורש העבודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמט; ר' שבתאי ליפשיץ, ספר האשל, ברוקלין תשנ"ב, דף יא, ערך אליהו הנביא, אות לט. וראה מה שכתבתי בספרי ליקוטי אליעזר, ירושלים תש"ע, עמ' נד-נה, ובמאמרי 'ציונים ומילואים לספר מנהגי הקהילות', ירושתנו, ספר שני (תשס"ט), עמ' רט.

23 ספר יוחסין, לונדון 1857, עמ' 123.

24 לבוש, או"ח, סי' רצט סע' י. בסדר היום, לובלין תרל"ו, עמ' ל, כתב: "שמעתי שכל המזכיר שמו נ"ב פעמים יצליח בלמודו...". וראה: ר' בנימין בינוש מקראטשין, אמתחת בנימין, ירושלים תשכ"ו, עמ' נו; ר' אברהם חמרי, דבק מאח, ירושלים תשמ"א, עמ' יד-טו.

25 סידור השל"ה, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' תט. עוד מקורות לפתיחת הלב ואמירת אליהו, ראה מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 470-471.

ארטומימס אנסיסאל ופתחאל²⁶. הרי"ץ גיאנות הביא את דברי רב עמרם גאון בשם אומרו²⁷, וכן במחזור ויטרי²⁸, סידור רש"י²⁹, ספר האסופות³⁰, ארחות חיים³¹, ר' אברהם חילדיק³² ובטור. יש לציין שבדפוסים הנפוצים של הטור נכתב בקיצור: "סדר ר"ע... ואומר השבעות ונח מצא חן בעיני ה' ויהי דויד בכל דרכיו משכיל וה' עמו..."³³. אך יש לדעת שבדפוסים הראשונים הובא כל הלשון שבסדר רב עמרם גאון (ובמהדורת מכון ירושלים החזירו את כל הלשון למקומה).

ר' דוד לידא כתב: "קודם שאומר הנה אל ישועתי, יאמר זה מה שנמצא בסדר רב עמרם ברוך המפיר... מצאתי שכל האומר שמות בטהרה במוצאי שבת יהיה לו לב פתוח ללמוד כל אותה שבוע ולא ישכח תלמודו"³⁴. ר' זכריה סימנר כתב ב'ספר זכירה': "לפתיחת לב מספר סודי וזיאל, לאחר הבדלה... יאמר פתחאל..."³⁵.

ר' יעקב עמדין הביע התנגדות למנהג: "שומר נפשו ירחיק מהם, קמאי הוי בקיאי בשמהן ובעובדא דהשבעה דרב גוברייהו, האינדא שומר פתאים ה'"³⁶. ובסידורו הוא חוזר על דבריו: "והשבעות אין אנו נוהגין לומר כלל... שומר נפשו ירחיק מהם"³⁷. וכן כתב ר' יוסף יוזפא קאמשן סג"ל³⁸. ר' אהרן ממין כתב: "ואין זאת רק לחשובים, ואולי תלמיד אחד העתיק בצדו ונכתב לפנים שאין דרך רבי ז' בהשבעות בפרט למסור בפשיטות לכל איש"³⁹. כמותם העיד

26 סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשס"ה (מהדר' גולדשמידט), סדר מוצאי שבת, עמ' פג. רי"ד פרומקין כתב בסדר רב עמרם גאון שההדיר בירושלים תרע"ב, עמ' 116: "בכת" שלפנינו ליתא כל זה, וכבר צווח הרב יעב"ץ תגר ע"ז, ואע"פ שהגאונים הריצ"ג והטור הביאו כן בשמו ואיתא כן גם בכ"י ב"מ, הדבר מרופף בדיניו אם יצתה מעטו של גאון ז"ל ואפשר שסופרים ומעתיקים האחרונים כתבו זאת לפי רוח זמנם". לא ברור איזה סופרים ומעתיקים כתבו זאת, דכבר מצינו שהובא בכמה ראשונים, ובפרט לאור מה שידוע היום על הבדלה דר"ע, ראה לקמן. וראה: ג' שלום, שדים ורוחות ונשמות (בעריכת א' ליבס), ירושלים תשס"ד, עמ' 180.

27 שערי שמחה, מאה שערים, ירושלים תשנ"ג, הלכות הבדלה, דף טו ע"א.

28 ר' שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, א, ירושלים תשס"ד עמ' רכה.

29 סידור רש"י, בני ברק תשנ"ט, עמ' 261, אות תקכג. על חיבור זה ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 86-62; הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 18.

30 ר' שמואל אליעזר שטרן (מהדיר), סדר קידוש והבדלה לרבנותינו הראשונים, בני ברק תשנ"ב, סי' טז, עמ' עז.

31 בארחות חיים, ירושלים תשמ"ו, דף סח ע"א, הלכות הבדלה, אות ב, כתב: "וי"א אלקינו... בין הבדלה לשתייה ומוסיפין פסוקי דמעולה לחכמה ולשכחה ולא שפיר למעבד הכי לאפסוקי בין ברכה לשתייה...". וראה: ר' מרדכי כרמי, מאמר מרדכי, סי' רצו ס"ק ב.

32 מנהגי ר"א חילדיק [בתוך: ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר], ירושלים תשס"ו, עמ' רנב.

33 טור, או"ח, סי' רצט.

34 שומר שבת, פיעטקוב תרע"א, דף יג ע"א, אות ח [אודותיו ראה מה שכתבתי בספרי 'ליקוטי אליעזר', ירושלים תש"ע, עמ' נד]. ר' דוב בער קאראסיק, פתחי עולם ומטעמי השלחן, סי' רצה, סעי' ז, העתיק דבריו.

35 ספר זכירה, ירושלים תשנ"ט, עמ' קפג. וראה שם, עמ' קעה-קעז, רנה.

36 מור וקציעה, סי' רצט.

37 סידור ר' יעקב עמדין, א, ירושלים תשנ"ג, סדר הבדלה, פרק ו, אות ט.

38 נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' קסה, אות מ-מא.

39 מאורי אור, באר שבע, מין תק"ן, דף מה ע"ב. דבריו הובאו אצל ר' חיים בנימין פונטרימולי, פתח הדביר, אור"ח, סי' רצט, ס"ק א; ר' ראובן מרגליות בהערותיו לשר"ת מן השמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' נד; הנ"ל,

על עצמו ר' חיים חזקיהו מדיני בספרו 'שדי חמד': "ואני בילדותי הייתי רגיל לומר ההשבעות לשר של שכחה בליל מוש"ק, כי כן שמעתי וראיתי אז נוהגין כן, ושוב חדלתי וכן ראוי לכל אדם כי חשש הפסד קרוב מהתועלת"⁴⁰.

אמנם ב'ספר האסופות' דלעיל קיימת הוספה חשובה קודם דברי רע"ג: "ויש נהגו להוסיף ולומר פסוקים וכמה השבעות והבדלות דר' עקיבא, שהיא מיוסדת בשמות של מלאכים וחזותמיהן ופסוקים טובא, ואית דאמר' הבדלה דאליהו ז"ל, ואף רב עמרם גאון כתב בספרו הכי...".

ר' אברהם בן הגר"א כתב בספרו 'רב פעלים': "בביבליטיקא של ר' דוד אופנהיים, שמות לבטל כשוף ושאר ענינים... ומבוא בס' החשק... וכן מובא זה ברקאנטי..."⁴¹.

לפני כמה שנים נתפרסם נוסח הבדלה דר' עקיבא ע"פ הרבה כתבי יד עם השוואה למובאות מרבתינו הראשונים שציטטו ממנו⁴², בעיקר חסידי אשכנז או אלו שהושפעו מכתביהם. הועלתה השערה שהוא חיבור מזמן הגאונים, ויתכן שחלקים ממנו הם מתקופה מאוחרת יותר. חלקים מחיבור זה נמצאים בסדר רב עמרם גאון לענין הבדלה ומשם בשאר ראשונים⁴³. יש להוסיף שבהקדמת החיבור באחד מכתבי היד נאמר: "זו היא הבדלה דר' עקיבא לבטל הכשפים... ולפתיחת לב". ובכתב יד אחר: "לפתיחת הלב ולזכירה ולשכחה"⁴⁴.

חסדי עולם בסוף ספר חסידים שההדיר, ירושלים תשי"ז, עמ' תקפח; הנ"ל, מלאכי עליון, ירושלים תש"ה, עמ' נד-נה. על חיבור 'מאורי אור', ראה ר"ש שפיגל, 'על היחס לחיבוריו של ר' אהרן יורמל', ירושתנו ספר שלישי (תשס"ט), עמ' רסט-ט.

באיסור השימוש בקבלה מעשית הארכתי בספרי ליקוטי אליעזר, ירושלים תש"ע, עמ' יג-כה. וראה דברי ר' חיים ויטאל, שער רוח הקודש, שער ז, תיקון ג, ירושלים תרל"ד, דף יג ע"א: "שאלתי למורי על ענין השימוש בקבלה מעשית הנאסרת בכל ספרי המקובלים האחרונים ואין ר' ישמעאל ור' עקיבא ע"ה היו משתמשים בשמות נוראים לענין זכירה ופתיחת לב, והשיב לי כי בזמנם היה אפר פרה...". וראה מה שהארכתי בספרי ליקוטי אליעזר, שם, עמ' כו-מה, וכן בספרי בין כסה לעשור, ירושלים תשס"ח, עמ' צז-קיא. וראה ר' אברהם אוהב ציון, זכר עשה, ירושלים תשס"ז, עמ' פט-צא.

40 שדי חמד, ניו יורק תש"ך, ו, מערכת ה אות לט. ר' שבת ליפשיץ, סגולות ישראל, ברוקלין תשנ"ב, ערך זכרון, אות כג, כתב: "הטור בסי' רצ"ט... ומעולם היה תמי' לי מדוע השמיטו זאת המדפיסים וכעת זכיתי ובא לידי ספר שדי חמד... ומעתה אפשר לומר מפני זה השמיטו זאת בסידורי דין כדי שלא להזכיר השבעות בשמות הקדושים ועדיין צ"ע".

41 רב פעלים, ווארשא 1894, ערך: הבדלה דר' עקיבא, עמ' 52. ועי' ספר העיטור, ירושלים תשנ"ו, שער שלישי, הל' מילה, דף נג ע"א: "וכן בהבדלה ר"ע מאריך אחר הבדלה כמה ענינים בתפלה". וראה ר' מאיר יונה שם, שער החדש אות לו: "עיי' בסידורו של רב עמרם גאון... ועי' טור". וראה ר' משה זכות, שרשי השמות, ירושלים תשנ"ט עמ' תיט-תכט; ר' ירוחם ליינער, תפארת ירוחם, ברוקלין תשס"ח, עמ' רד.

42 ראה: ג' שלום, שדים ורוחות ונשמות, ירושלים תשס"ד, עמ' 145-182; י"מ תא-שמע, הגלה שבנסתר, תל אביב תשס"א, עמ' 48; "דן, תולדות תורת הסוד העברית, ג, ירושלים תשס"ט, עמ' 1111-1117; Kanarfogel, *Peering through the Lattices*, p. 155; "הררי, הכישוף היהודי הקדום, ירושלים תש"ע, עמ' 109, 211.

43 ראה ג' שלום שם. וראה מ"ב לרנר, 'לתולדות הדרן', תורה לשמה (בעריכת ד' גולניקין ואחרים), ירושלים תשס"ח, עמ' 193.

44 ג' שלום, שם, עמ' 153. וראה לרנר שם, עמ' 194 הערה 126.

שתיית מים בשעת השקיעה בשבת

עוד מנהג של שבת הקשור לפתיחת הלב מצוי ב'ספר האסופות' שבכתב יד: "אומר מה"ר משולם ב"ר מאיר ששמע מרבו מהר"ם ב"ר ברוך ז"ל, שמותר לשתות בין מנחה ומעריב בשבת ואינו גוזל את המתים, ואינו אסור כי אם בערב שבת, ואדרבה מצוה לשתות, כי בארה של מרים מתערב עם כל מימו' בין מנחה למעריב בשבת, וכל מי שהיה שותה ממנו מתרפא, ואפילו מצורע, וכי הוא טוב לפתיחת לב"⁴⁵.

אמירת בני רב פפא בסיום מסכת

בשעת סיום מסכת נהגו בכל תפוצות ישראל לומר הדרן⁴⁶ ואחריו מזכירים את שמותיהם של עשרת בני רב פפא. פרשנים רבים במשך הדורות הציעו טעמים מגוונים לאמירה זו⁴⁷. בספר האשכול מצינו תשובה מרב האי גאון:

45 ר' שמואל אליעזר שטרן (מהדיר), סדר קידוש והבדלה לרבותינו הראשונים, בני ברק תשנ"ב, סי' טז, עמ' עז. כתב יד נוסף בו מופיעה פסקה זו מביא י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 212, וראה מה שכתב שם לפרש כל זה. ר' שמחה עמנואל כתב לי שהדבר נמצא בשני כתבי יד נוספים: פריס, כ"ח 482, עמ' 417; טורונטו, האוניברסיטה firdbg 5-011, עמ' 833, בגיליון.

46 על הדרן ראה: ר' אליהו בחור, ספר התשבי, בני ברק תשס"ה, ערך הדרן, עמ' עט; ר' ראובן מרגליות, עוללות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 11-13; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' קכט-קלד; מ"ב להנר (לעיל בהערה 43), עמ' 204-162.

47 רבים דנו בזה ובמשך השנים אספתי מקורות אלו: ר' זכריה יהוסף שטרן, זכר יהוסף, ירושלים תשנ"א, ברכות, דף יח (מדפי הספר); ר' שלמה שיק, תקנות ותפלות, מונקאטש תר"נ, דף טו ע"ב-יו ע"ב; ר' זאב לייטער, שו"ת בית דוד, ירושלים תש"ס, סוף עמ' 204; ר' צדוק הכהן, פרי צדיק, ג, לובלין תרס"א, דף צא ע"א-ע"ב; רבי יצחק ליפיעץ, ספר מטעמים החדש, ווארשא תרס"ד, דף כו ע"א; ר' יצחק ווידלר, הדר יצחק, ירושלים ת"ש [בניאורים לכל דברי הנוסח 'הדרן עלך', קיבל הסכמות חשובות מ' יצחק אייזיק הרצוג, ר' צבי פסח פרנק ור' איסר זלמן מלצר. וראה ר' שלמה יוסף זווין, סופרים וספרים (חב"ד), תל-אביב תשי"ט, עמ' 367-364]; ר' שמעון פאללאק, שו"ת שם משמעון, ירושלים תשנ"ג, סי' יט; ר' משה לייטר, בשולי גלינוני, ירושלים תשכ"ז, עמ' תשכה ואילך; ר' אברהם ראזען, שו"ת איתן אריה, ירושלים תשל"ו, סי' קלד; ר' ראובן מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תשמ"ט, עמ' סב; ר' יוסף שלום אלישיב שליט"א, הערות במסכת סוטה, ירושלים תש"ס, עמ' רעא-רעב, בשם הגאון מטפליק [= ר' יצחק ווידלר, הדר יצחק, עמ' קמט; ומשם ל'חידושי הרב מטפליק, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' 16-14, וראה שם הערת ר' קלמן כהנא]; ר' אברהם אוהב ציון, זכר עשה, ירושלים תשס"ז, עמ' ק-קא. לאחרונה נדפסו בנושא זה כמה מאמרים וספרים שאספו חלק גדול מהמקורות האלו והוסיפו עוד כמה, ראה: א' ארנד, 'הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד', סידרא ה (תשמ"ט), עמ' 25-17; הנ"ל, 'על הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד', סיני קט (תשנ"ב), עמ' קנו-קנז; ר' משה דינין, יומא טבא לרבנן, מודיעין עילית תשס"ה, עמ' קלז-קנו, שכא-שלה. ר' שלמה שלומוביץ, קונטרס הזכרת בני רב פפא בסיום מסכתא, ירושלים תשס"ה [תורה לר' שמואל אשכנזי שהפנינו לחיבור זה]; מ"ב להנר, 'לתולדות הדרן', תורה לשמה (בעריכת ד' גולניקין ואחרים), ירושלים תשס"ח, עמ' 204-162. על פרטים נוספים על בני רב פפא ראה: רבנו שמעון מקינן, ספר הכריתות, עם פירוש לקוטי מדרש, ווארשא תרי"ד, דף לו ע"א [ר' אליהו דוד רבינוביץ (האדר"ת) ור' צבי יהודה רבינוביץ, שבת אחים, ירושלים תשס"ג, עמ' צד]; ר' גדליה בן יחיא, שלשלת הקבלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' עז; ר' שלום אלבעק, משפחות סופרים, ווארשא תרס"ג, עמ' 96-95; ר' זאב וולף רבינוביץ, שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 507; ר' ירוחם ליינער, תפארת ירוחם, ברוקלין תשס"ח, עמ' עח-עט; ר' ראובן מרגליות, שם.

עוד נשאל בעסק עשרה בני רב פפא שמסדרין תלמידי חכמים שמותיהן כד מסיימי פרקים, אם הם בני רב פפא, ואם אביהם אחד או רבים, וסמנם שאומר ואתה את בריתי תשמור מאי פירושו. והשיב לאו כולם בני רב פפא גאון תלמידו של רבא הן, כי בנו של רב פפא אבא מר נקרא ומפורש בכתובות. ונראין כי בני שניים ושלשה הן. ויש מהן שקברותיהן על נהר פרת למעלה מגשרא דבבל, וקרובין הן לרב, כי יש מהן ששמע שמועות מן רב חסדא, ורב פפא גופו לא היה באותו זמן. וסמן ואתה את בריתי תשמור לא שמענו מעולם, אלא ודאי עשרה הם ויש להם סימן אחר שסדור בפי החכמים (ותלמידיהם) גדוליהם וצעיריהם, ואמרו כי יש בו קבלה להסיר שכחה, לפיכך כל זמן שאדם גורס פרק וחוזר עליו כמנהג דרגילין רבנן למימר הדר מר עלה, הדרנא עלך, אומר אחר זה, הסימן, וזהו, חננא רמא ליה נהמא לאחוי אבא דבביה דאפיק לריכשיה סרהביה אדא לבי דרו. ואלו שמותיהן, חננא בר פפא, רמי בר פפא, נחמן בר פפא, (יצחק) [אחא] בר פפא, אבא מר בריה דרב פפא, רפרם בר פפא, רכיש בר פפא, סורחב בר פפא, אדא בר פפא, דרו בר פפא. ומקמי אדכורי בני רב פפא אמרי רבנן הכי, נהדר מר עלה, הדרנא עלך, ודעתן עלך, לא תתנשי מינן ולא נתנשי מינך לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי, תלתא זמנין, יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתהא תורתך עמנו בעולם הזה ולא תנשי מפינו לעולם הבא⁴⁸.

בספר יוחסין כתב: "והם י"א בני רב פפא שהיה בזמן רב... ושמעתי מאבא מרי ז"ל שקבל מהחכמים הזקנים זכרם לברכה שמועילים לשכחה ושיאמרו אותם שבעה פעמים וזוה סגולה יש לה כמו בזכירת אליהו ז"ל במוצאי שבת"⁴⁹. ור' זכריה סימנר כתב: "יועיל לזכרון, שיאמר הדרן עלך אחר סיום כל מסכתא"⁵⁰.

מצאנו שלפחות לפי אחד הטעמים, הזכרת בני רב פפא בשעת סיום מסכת הוא לשמירה משכחה⁵¹. מאוד מעניין להוסיף שסגולה זו נמצאת בסוף הבדלת רבי עקיבא שהזכרתי לעיל.

סדר היום בהכנסת נער לבית המדרש

סגולה נוספת לזכרון היא סדר היום המיוחד של הכנסת הבן למקרא לראשונה, שעשאוהו בדרך כלל בחג השבועות⁵². בין השאר הגישו מאפה מיוחד עליו רשמו פסוקים כעין קמע.

48 אשכול (מהדר' אלבק), ירושלים תשמ"ד, ה' ספר תורה, עמ' 159-160; אשכול (מהדר' אויערבך), ב, האלברשטאדט תרכ"ח, עמ' 49-50. וראה מה שכתב מ"ב לרנר, שם (הערה קודמת).

49 ספר יוחסין, לונדון 1857, עמ' 123.

50 ספר זכירה, ירושלים תשנ"ט, עמ' קעה.

51 יש לציין לדברי ר' ישראל מזלשין, שושני לקט [בתוך: משפט צדק על תהלים], ירושלים תשס"ח, עמ' רלד; ומשם אצל ר' שלום לוקיאנובסקי, פיעטרקוב תר"ע, יד שלום, עמ' 31: "ראיתי זה זמן כביר... שמי שמורגל בפיו את שמם יש לו הצלחה לזכרון וסגולה טובה היא ע"כ ואפשר נ"ל מזה הטעם לתקן להזכיר שמותם בסיום מסכתא... יכול להיות שגם זה קרוב לאמת הוא".

52 בכל זה נעזרתי במחקרו החשוב של I. Marcus, *Rituals of Childhood*, New Haven 1996 (לקמן).

בספר הערוך כתב: "קלר... יש מקום שקורין לעוגה קליר, על כן נקרא רבי אליעזר הקליר שאכל עוגה שהיה כתוב בה קמיעא ונתפקח"⁵³. בשם רב סעדיה גאון מובא: "לשכחה... והיה אשכחיה במערתא דר' אלעזר קליר ובו מתעסקין כל חכמי ישראל ותלמידיהם ומצליחים וזו היא. בריש ירחא דסיון סב קמחא... כל מה דאת חזי ולא תשכח"⁵⁴.

מדוע תלו סגולה זו בר' אליעזר הקליר דווקא? כתב ר' שמחה מויטרי: "ונראה לי דר' אלעזר קליר הוא ר' אלעזר בר שמעון. שמצינו בפסיקת' שמתחילתו היה מוליך משאות ואוכל מלא התנור פת. פעם אחת כעס עם הסוחרים, והשליכם עם משאם על הגג. ושמא על שם אכילתו נקרא בירבי קליר. ובאותה שעה פייט קרובות הללו. בשעה שהיה משתכר והיה קונה עוגות משכרו. ושוב נעשה תלמיד חכם... ואפילו תאמר שלא היה ר' אלעזר בר' שמעון ותאמר שעל ידי עוגה נתפקח, בעשותו פתיחת הלב. ואחר היה..."⁵⁵. ר' דוד גינזבורג תיאר: "ספר ישן נושן והיו בו דברים נפלאים נסתרים ונעלמים, את פתיחות הלב של רבינו אליעזר קלירי הפייטן וקלירי פ' ירושון עוגה, ועל שם פתיחות הלב הזה נקרא קלירי"⁵⁶.

במחזור ויטרי מצינו עוד: "וכשאדם מכניס את בנו לתלמוד תורה כותבין לו את האותיות על לוח, ומרחיצין אותו, ומלבישין אותו בגדים נקיים, ולשין לו ג' חלות של סלת בדבש, ובתולה לשה את העיסה, ומבשלים לו ג' ביצים, ומביאין לו תפוחים ומיני פירות ומחזירין אחר חכם וחשוב להוליכו לבית הספר, ומכסהו תחת כנפיו, ומעלהו לבית הכנסת, ומאכילין אותו חלות בדבש, ומן הביצים והפירות, ומקריין לו את האותיות, ואחר כך מחפים אותו בדבש, ואומרים לו, לחוך, ומחזירין אותו לאמו אף מכוסה... ולמה באים ג' חלות לשמו ומאכילין אותו זכר לשלשה עידונין שנתעדנו בהן ישראל... ולמה לשין את החלות בחלב ודבש, משום שנאמר ויניקהו דבש מסלע, ומעין מקרא של פתיחת לב, שנאמר דבש וחלב תחת לשונך..." עיי"ש באריכות.

סדר זה נמצא בעוד כמה ראשונים אשכנזים, כמו ר' אלעזר הרוקח שכתב: "מנהג אבותינו שמושבין התינקות ללמוד בשבועות... ונותן על הלוח מעט דבש... ואחר כך מביאין העוגה..."

מרכס). מרכס אסף חומר חשוב בנושא זה, אבל מסקנותיו על השתלשלות המנהג אינן משכנעות כלל, ואי"ה אדרש לכך בהזדמנות אחרת. וראה דברים חשובים על ספר זה אצל י"מ תא שמע, 'טקס החניכה בישראל, מקורותיו, תולדותיו, סמליו ודרכי התפתחותו', תרביץ סח (תשנ"ט), עמ' 587-598; הג"ל, J.Q. R. 87, pp. 233-239 (1996). וראה שד"ל, בתוך: ג' פאלק, הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז, עמ' 62-64.

53 ספר הערוך השלם, ז, וינה תרפ"ו, ערך קלר. דברי הערוך הובאו בספר זכירה, ירושלים תשנ"ט, עמ' קעה.
54 ח' הורוויץ, תורתן של ראשונים, פראנקפורט תרמ"ב, עמ' 58 וראה H. Malter, Saadia Gaon: His Life and Works, Philadelphia 1942, pp. 299-300.

55 מחזור ויטרי, א, גירנבערג תרפ"ג, ס' שכה. על כל זה ראה דברי שד"ל בתוך: ג' פאלק, הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז, עמ' 62-64; הג"ל, כרם חמד, ו, פראג תר"א, עמ' 4-10. וראה מרכס, שם, עמ' 59-66, מה שכתב בכל זה. וכבר הארכתי בספרי ליקוטי אליעזר, ירושלים תש"ע, עמ' מב-מג, על שמו של הקליר, וראה מה שהבאתי שם. ויש להוסיף לדבריי שם על ר' אליעזר הקליר: ר' אברהם בן הגר"א, רב פעלים, עמ' 125, בשם שבלי הלקט; א' ברלינר, 'שמות ספרים עבריים', בתוך: כתבים נבחרים, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 150; ד' אסף ואחרים (עורכים), 'ישן מפני חדש, ב (תשס"ט), עמ' 379-380, כת"י כנגד שי"ר.

56 ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 110.

ומאכילין לנער העוגה והביצה כי טוב הוא לפתיחת לב⁵⁷. בספר אסופות מצינו תוספת: "ועל הביצה יכתוב... ויאמר י' פעמים אלו ג' תיבות... משביע אני עליך פותה שר של שכחה... אחר שסיימו הנערים לימודם מאכילין לנער העוגה והביצה כי טוב הוא לפתיחת הלב..."⁵⁸.

יסוד סדר היום של התחלת הלימוד נמצא בספרים נוספים מזמן הראשונים, כגון אצל ר' אהרן הכהן מלוניל בשני ספריו ארחות חיים⁵⁹, כל בו⁶⁰ ואצל ר' אפרים מבונא⁶¹. אבל לא נזכר אצלם פרט זה שעושים לפתיחת לב.

בספר תשב"ץ קטן מצינו הסתייגות מה מהמנהג: "ואומר שאסור לכתוב על העוגה שנותנים לנערים לאכול משום פתיחת לב, משמות של הקב"ה, לפי שאין נמחקין, אבל משמות של מלאכים מותר לכתוב עליה"⁶².

הרמ"א כתב בדרכי משה הארוך: "ועי' ברוקח שהאריך כיצד נוהגים עם הנערים וכתב שם ענין פתיחת הלב שעושים לנערים"⁶³. גם בספר רזיאל המלאך מובא מנהג זה (אבל אינו מיוחד לבן המתחיל ללמוד): "עיקר עשייתו בר"ח סיון ובערב שבועות... וצריך לעשותו בנקיית גופו ולבו וכוונתו לשמים.. וילוש בנקיות ויאמר לשם פלוני... שאצליח בזה פתיחת הלב... ולא ישכח כל מה שילמד... יעשה עוגה... באמצע העוגה ויכתוב... יקח כוס יין... ולא ישתה עד שיאמר ז' פעמים אדא בר פפא רפרם בר פפא... אשבעית עליך פותח שר של שכחה..."⁶⁴. מעניין שהוא מיזג את מנהג אמירת בני רב פפא עם מנהג המאפה, שניהם לפתיחת הלב.

- 57 ספר רוקח, הלכות שבועות, סי' רצו, ירושלים תשכ"ז, עמ' קסד.
- 58 ספר האסופות, נדפס אצל ר' שמואל אליעזר שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' יט-כא. וכן נדפס אצל שד"ל, בתוך: ג' פאלק, הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז, עמ' 62-63; מ' גידמן, התורה והחיים, ווארשא תרנ"ז, א, עמ' 35-37; ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, ירושלים תשס"ב, עמ' 99-101; ר' יוסף בן נאיים, נוהג בחכמה, בני ברק תשמ"ז, עמ' דר-רה שמביא ספר האסופות מכתב יד: M. Gaster, *Studies and Texts*, Vol. 3, N.Y. 1971, pp. 228-229.
- 59 ארחות חיים, ב, ברלין תרס"ב, עמ' 24-25.
- 60 כל בו, סי' עד, ירושלים תשמ"ח, דף מג ע"א. על חיבור זה ראה ר' שלמה זלמן הבלין, מבוא לארחות חיים, ירושלים תשנ"ו, עמ' מא-סה; ספרי 'בין כסה לעשור', ירושלים תשס"ח, עמ' קמג.
- 61 נדפס אצל ר' שמואל אליעזר שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' יד-יט. כת"י זה נדפס לראשונה ע"י א' רות, 'חינוך ילדים לתורה בשבועות', ידע עם יא (תשכ"ו), עמ' 9-12. יש לציין שבמחזור ליפסיה שנכתב בערך במחצית הראשונה של מאה הי"ד אף שרדו ציורים של סדר זה. ראה: א' כץ, 'תלמוד תורה על ההר ועל המים', ידע עם יא (תשכ"ו), עמ' 4-8. בספרו של ר' יהודה החסיד, ספר גימטריאות, א, ירושלים תשס"ה, עמ' שלו-שלו, נשאר עוד נוסח של סדר הפסוקים שהתינוק אומר בשעת הכנסתו ללימוד מקרא, וראה שם בהערה 73.
- 62 תשב"ץ, ירושלים תשל"ד, סי' תנז [=] כהנא (מהדיר), מהר"ם מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, ב, ירושלים תש"ך, סי' ריז; ספר תשב"ץ קטן (מהדור' ר' שמואל שניאורסאהן), ירושלים תשס"ה, סי' שכג. וראה מה שהעיר על כך ר' משה בצלאל סיני בפירושו 'שבעת הנרות', שם, וראה מה שהעיר ר' ירוחם פישל פערלא בהערות על התשב"ץ, שם עמ' 148.
- 63 דרכי משה הארוך, יו"ד, סי' רמה סעי' ד.
- 64 רזיאל המלאך, אמסטרדם תס"א, דף מב ע"א. על חיבור זה ראה מה שכתב ר' יעקב עמדין, תורת הקנאות, לבוב תר"ל, עמ' 100: "גם ספר רזיאל מצוי ביד הכל אך נראה שהוא מזויף". ראה: ר' מנחם די לונזאנו, דרך

ר' דוד גינזבורג מביא בחיבורו 'מגדל דוד' את דברי רזיאל המלאך ומוסיף: "ובדבר זה נהגו לרוב בימי הקדמונים בימי הגאונים והוא דבר בדוק ומונסה לפתיחת הלב. ולולי הייתי יודע דבר זה בעוד היותם בני קטנים הייתי משתמש בדבר הזה וסגולה הזאת לבני יצ"ו, אבל אנכי לא הייתי יודע רק בקירוב ימים קבלתי ומצאתי בספר ישן נושן"⁶⁵. הש"ך כתב: "כתב הכל בו... וברוקח סימן רצ"ו מנהגים שנהגו כשמכניסין התינוק ע"ש. ולא נהגו עכשיו באותן מנהגים, ובמקום שנהגו אין לשנות כמ"ש ברוקח שם"⁶⁶.

חלקים מסדר זה הובאו בספרו של ר' משה ב"ר העניך שנכתב בשפת היידיש 'ברנטשפיגל'⁶⁷, ואחריו אצל ר' יוסף אב"ד דובנא בספרו יסוד יוסף⁶⁸, ר' צבי הירש קאידנובר בספרו קב הישר⁶⁹, ואף ב'ספר המוסר'⁷⁰. ישנן עדויות ששמרו חלקים מסדר זה⁷¹. ולסיום יש להביא את דברי ר' יעקב עמדין: "הרוקח: מנהג אבותינו שמושיבין התנוקות... הרואה דברים הללו... מדוע הצליחו הראשונים בלמוד תורתן שכל מעשיהם שם שמים בלב שלם בהשגחה גדולה ובכוונה עצומה... ומעתה לא יפלא בעינינו מדוע אין אחד מאלף עכשיו יוצא להוראה... ובאמת לא ידעתי מדוע בטלו מנהג הנ"ל מכל"⁷².

יש מקום להדגיש את חשיבות תכונת הזכרון בתקופת הראשונים, דבר המתבטא בריכוז

חיים, ישראל תש"ן, דף ע"א; ר' אליהו בחור, ספר התשבי, בני ברק תשס"ה, עמ' רנא, ערך רזיאל; ר' פנחס קצינעלנבוגין, יש מנחילין, ירושלים תשמ"ו, עמ' מח; ר' יונה לאנדסופר, שו"ת מעיל צדקה, פראג תקי"ז, סי' כב; ר' אברהם בן הגר"א, רב פעלים, עמ' 85, המביא בשם אביו הגר"א, שמחברו הוא הרוקח; ש' מימון, חיי שלמה מימון (מהדורת פ' לחובר), תל-אביב תשי"ג, עמ' 115; ר' פנחס מוילנא, ספר הברית, ירושלים תשמ"א, חלק ב, מאמר יב פרק ב, עמ' 309; י' בן יעקב, אוצר הספרים, ווילנא תרל"ז, עמ' 545; י"ל צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 74, 332; ר' אליקים המילזאהגי, ראבי"ה, אפון 1837, דף יב ע"א; ר' מתתיהו שטראשון, מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמ' קמ, רלא; ר' יוסף זוסטניץ, המאור, וורשא תרמ"ט, עמ' 54; ר' יקותיאל גרינוואלד, ר' יוסף קארו וזמנו, ניו יורק תשי"ד, עמ' 185-186; ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א, עמ' 124 [תודה לידידי מנחם הוניג שהפנני למקור זה].

65 ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 111. הוא מסיק שם שמכאן שמנהג זה לא נהג בחוגים רחבים ביותר, ועל כל פנים כבר נשכח אצל יהודי אשכנז בימי נעוריו. קטע זה הובא גם אצל: ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, ירושלים תשס"ב, עמ' 101 בהערה; י' זימר, גחלתן של חכמים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 33. על ר' דוד מפולדה ראה: י' זימר, שם, עמ' 29-42; י' אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 212.

66 ש"ך, י"ד, סי' רמה ס"ק ח.

67 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, ירושלים תשס"ב, עמ' 52.

68 יסוד יוסף, אשדוד תש"ס, פרק ס"ט, עמ' שטז-ש"ז.

69 קב הישר, ב, פרק עב, ירושלים תשנ"ט, עמ' שסא-שסד.

70 ספר המוסר, ירושלים תשנ"ו, עמ' סא-סב (הביא דברי הרוקח).

71 י' ליפשיץ, זכרון יעקב, א, בני ברק תשס"ט, עמ' 67; ח' המבורגר, שלשה עולמות, ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' כו; י' שטרן, 'החדר בטישביץ', החדר (בעריכת ע' אטקס וד' אסף), תל-אביב תש"ע, עמ' 195.

72 מגדל עז, ברכת גבעון פרק א, זיטאמיר תרל"ד, עמ' 32. וראה אודות מנהג זה: ר' ישכר באב"ד, אוצר יד החיים, ירושלים תש"ס, עמ' ריד; א' ברלינר, חיי היהודים באשכנז בימי הביניים, ווארשא תר"ס, עמ' 7-6; ר' אליעזר ליפשיץ, 'החדר', בתוך: ע' אטקס, ד' אסף (עורכים), החדר, תל-אביב תש"ע, עמ' 166; ר' דוד פלק, בתורתו יהגה, א, ירושלים תשנ"ז, עמ' יב-יח; ר' ברוך רקובסקי, הקטן והלכותיו, ירושלים תשס"ד, א, עמ' לט-מא.

הסגולות. בניגוד לתקופות מאוחרות יותר, עיקר ההתמקדות בתקופת הראשונים היתה בענייני זכירה. ידוע הדיון אודות סדר כתיבת תורה שבעל פה וחיבור המשנה בכללה, ועל עבודתו של רבי מסדר המשנה, אם כתב את המשנה ממש או רק סדרה. גם אם נניח שהוא כתב את ההלכות, בדורות שאחריו, עד תקופת הגאונים ועד בכלל⁷³, עדיין למדו תורה שבעל פה⁷⁴. גם בזמן הראשונים שהתורה נכתבה כולה, עדיין היו הספרים יקרים ועיקר הלימוד נעשה בעל פה. מכאן מובנת ההדגשה על כושר הזכרון וההזדקקות לסגולות לענין זה⁷⁵.

בלאדור

עד כה הבאנו סגולות רוחניות לשיפור הזכרון ולפתיחת הלב, להלן נדון בסגולה פיזית⁷⁶. ר' חיים ויטאל מביא: "פתיחת לב לחכמי צרפת, וכך היו נוהגים לעשות לבניהם וכך היו נותנים להם לאכול בכל בקר: קח לוזים גרופלי אקורי תמרים זנגביל פלפל ארוך אגוז מושקאטא מיליגיטי...

73 נ' דנציג, 'מתלמוד על פה לתלמוד בכתב', ספר השנה לבר אילן, ל-לא, (תשס"ו), עמ' 49-112; ר' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', י' זוסמן, 'וד' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד א, (תש"ן), עמ' 237-303; ע' פוקס, 'מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג; R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998, p. 156-166. וראה י' זוסמן (לעיל הערה 3), עמ' 296 ואילך.

74 על אופן של לימוד תורה שבעל פה בתקופת חז"ל, ראה ר' זאב וולף רבינוביץ, שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 258: "כפי הנודע היה כל ימי האמוראים (עד הסבוראים שכתבו על הספר המשנה והתלמוד) שונים את המשנה וגורסים את התלמוד בעל פה. וגם היו בזמנם אנשים כאלה שאומנתם היתה לשנות משניות וברייתות בעל פה כדי שיהיו סדורים בפייהם, וכל החכמים היו שואלים אותם נוסחאות המשניות והברייתות, והם היו מכוונים תנאים, כמו שמצינו הרבה תני תנא קמיה. ותנאים כאלה עיקר למודם היה רק לשנות המלות אע"פ שלא הבינו כל כך". וראה י' זוסמן (לעיל הערה 3), עמ' 241-240.

לגבי עצם כתיבת המשנה וסידורה ראה: ר' יאיר חיים בכרך, מר קשישא, ירושלים תשנ"ג, עמ' כט; ר' ישראל חזן, איי הים [בתוך תשובות הגאונים], ליורנו תרכ"ט, דף עו ע"א-קט ע"א; ר' שלום אלבעק, משפחות סופרים, ווארשא תרס"ג, הקדמה, עמ' 25; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 692 ואילך; ש' אברמסון, 'כתיבת המשנה (על דעת הגאונים וראשונים)', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, עורכים: ר' בונפיל ועוד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 52-27; י' זוסמן (לעיל הערה 3), עמ' 384-209, בפרט 302 ואילך.

75 דבריי כאן מסתמכים על המחקרים של המקורות שהזכרתי בהערות הקודמות ועל מחקריהם של מ' פרי, מסורת ושינוי, תל-אביב תש"ע; F. Yates, *The Book of Memory*, Cambridge 2008; M. Carruthers, *The Art of Memory*, London 1966.

76 בענין זה נעזרתי רבות בשני מאמרים מרכזיים: מ' בניהו, 'על הבלאדור' היפה לזכרון', סיני לו (תרצ"ז), עמ' סז-ע [לקמן: בניהו]; ח' בוס, *"Baladhur (Marking-Nut): A Popular Medieval Drug for Strengthening Memory," Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49 (1996), pp. 229-236 [לקמן: בוס]. כמו כן נעזרתי בנושא זה בדברי I. Goldziher, במאמרו החשוב שנודפס בספר היובל לכבוד אברהם ברלינר, ברכת אברהם, ברלין תרס"ג, עמ' 145-140, ובמקורות שהביא I. Löw, *Die Flora Der Juden*, 1, Hildesheim 1967, pp. 202-204; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, N.Y. 1939, pp. 191-192. וראה ר' אברהם אוהב ציון, זכר עשה, ירושלים תשס"ז, עמ' שלב-שלג; ר' ראובן כמיל, שער ראובן, ירושלים תשס"ח, עמ' לז.

וכתשם וערבם יחד עם שמן ונקרא בלאדור קטן. נ"א ויאכל ממנו קודם אכילה ג"פ...⁷⁷.
 עמנואל לעף ציין מקור המייחס את גילוי הבלאדור לשלמה המלך⁷⁸. בזוהר חדש מסופר על
 תנאים שהבינו רזי תורה בעקבות אכילת הבלאדור⁷⁹. בחיבור 'צרי הגוף' לר' נתן בן יואל פלקירה
 מצינו שימוש בבלאדור לרפואה⁸⁰. ח' בוס כתב מאמר מקיף העוקב אחר המופעים הראשונים של
 השימוש בבלאדור. גלנוס כבר הכיר את הטכניקה, אבל המקור הקדום ביותר הוא אלכסנדר
 מטראלס (רופא יווני במאה השישית לספירת הנוצרים). לאחר מכן הוא מופיע אצל רופאים
 מוסלמים כגון אבן מסואיה (נפטר 857), סבור אבן סאהל (869), אבן יחיא אלגאזי (932)⁸¹ ואבן
 סינא (980-1037)⁸². אבן אל-ג'זאר (980) כתב חיבור בשם רסאלה פי אל נסיאן ואילאג'יה
 (חיבור על השיכחה והטיפול בה). בוס פרסם את החיבור הזה בתרגום עברי⁸³, בשנת 1995⁸⁴.
 בלאדור נזכר במקורות עבריים בקשר לזכירה בידי ר' משה נרבוני (1300-1362)⁸⁵, ר' מאיר

- 77 חיבור זה היה בכת"י עד לאחרונה, וקטע זה הובא אצל G. Bos, "Hayyim Vital's Kabbalah Ma'asit we-Alkimiya (Practical Kabbalah and Alchemy), a Seventeenth Century 'Book of Secrets'," *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994) p. 78. בשנה שעברה נדפס כתה"י בשם 'ספר הפעולות', ושם נמצא בעמ' שמח אות כד, וראה שם עמ' שלט, ערך 'קקיר': "לשכחה יבושל הקשטורו בחומץ חזק ואח"כ יתערב עם הדבש של האנקרדי ומה שבחין יוסר... והאנקרדי הוא הבלאדור והם הפירות גדילים בארץ הודו והם חמים ויבשים במעלת הרביעית...". יש לציין שפעולות אלה נמצאות בחלק שהמחבר מקדים ואומר עליהם (עמ' שמג): "אלו הם הפעולות הנסיות ממה שמצאתי כתוב בספרים ולא נתאמתו בידי ולא עלתה פעולתם בידי". וראה: י' בוכמן וז' עמר (עורכים), רפואה מעשית לרבי חיים ויטאל, ירושלים תשס"ז, עמ' 262. על חיבור זה ראה במאמר הנזכר בריש ההערה של בוס, וראה מה שכתבתי אודותיו בספרי 'ליקוטי אליעזר', ירושלים תש"ע, עמ' יג-כה, מו-פט.
- 78 I. Löw, *Die Flora Der Juden*, 1, pp. 202-204.
- 79 זהר חדש, ירושלים תשס"ב (מהדר' מרגליות), דף פ ע"ב: "אמרו לי אנן אשכחן במדברא אעייא דמצמיחם באלור ואנן אכלין יתהון".
- 80 ר' נתן בן יואל פלקירה, צרי הגוף (בעריכת ז' עמר וי' בוכמן), תל-אביב תשס"ד, עמ' 163-163. על חיבור זה ראה: מ' שטיינשניידער, ספרות ישראל, ווארשא תרנ"ז, עמ' 305; ז' עמר, שם במבוא. וראה: G. Bos and R. Fontaine, "Medico-Philosophical Controversies in Nathan B. Yoel Falaquera's 'Sefer Sori ha-Guf'," *Jewish Quarterly Review* 90:1-2 (July – October, 1999) pp. 27-60.
- 81 בוס (לעיל הערה 76).
- 82 דברי אבן סינא הובאו כבר ע"י י' דוקס, 'אמרי אנשי', בתוך: י' בלומענפערל, אוצר נחמד, ב, ויען תרי"ז, עמ' 113. דברי אבן סינא הובאו בספרים שונים הרבה פעמים ראה: ר' יעקב עמדין, אגרת בקורת, זיטאמיר תרכ"ח, עמ' 42, 47; מ' שטיינשניידער, ספרות ישראל, ווארשא תרנ"ז, עמ' 305; י' בן יעקב, אוצר הספרים, ווילנא תרל"ז, עמ' 515. וראה: H. Zimmels, *Magicians Theologians and Doctors*, London 1952, pp. 175-176.
- 83 *Ibn Al-Jazzar on Forgetfulness and Its Treatment*, ed. and trans. G. Bos, London 1995.
- 84 נושא הבלאדור מופיע שם במקומות שונים (עמ' 50, 52, 69-70).
- 85 בחיבור אורח חיים בכ"י, הובא ע"י G. Bos, "Jewish Traditions on Strengthening Memory and Leone Modena's Evaluation," *Jewish Studies Quarterly* 2:1 (1995) p. 48. על המחבר ראה: Bos, "R. Moshe Narboni, Philosopher and Physician: A Critical Analysis of Sefer Orah Hayyim," *Medieval Encounters* 1:2 (1995) pp. 219-251.

אלדאבי⁸⁶ (נכדו של הרא"ש), ר' יהודה אריה ממדינה⁸⁷, ר' חיים ויטאל⁸⁸, ר' דוד די סילבה (בנו של בעל 'פרי חדש')⁸⁹ ובעוד מקורות שאביא בהמשך המאמר.

קודם כל עלינו לבאר מהו הבלאדור. נחלקו הדעות בזיהוי הבלאדור. מ' בניהו כתב בשם 'זקני ירושלים' שבלאדור זהה עם חלתית⁹⁰. החלתית מוזכרת פעמים רבות ברחבי ספרות חז"ל – משנה, תוספתא, בבלי וירושלמי⁹¹. במסכת שבת נמצא דיון על שריית חלתית כהכנה לשימוש רפואי⁹². בירושלמי שבת מדווח שמואל שהחלתית הינה אוכל בריא⁹³. הגמרא בחולין דנה בשאלה האם יש לדון עוף שבלע חלתית כטריפה, מחשש שהחלתית ניקבה את גרונו⁹⁴. לפי מסקנת הגמרא יש להבחין בין אכילת גרעיני החלתית המסוכנים לבין עלי החלתית שאינם מזיקים. רב הונא מספר שהאוכל חלתית על קיבה ריקה, חוס גופו עולה ועורו מתקלף⁹⁵. רבי אכל חלתית בעוד הוא עומד בתוך המים, ובזכות קור המים הוא ניצל מחוס החלתית. ממקורות אלה עולה שהחלתית הינה דבר חריף שמשפיע על חוס הגוף.

86 שבילי אמונה, ווארשא תרמ"ז, נתיב הרביעי, דף לו ע"א. על חיבור זה ראה ספרי 'בין כסה לעשור', ירושלים תשס"ח, עמ' קפד, הערה 58. יש להוסיף למה שציינתי שם ראה: ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ירושלים תשס"ח, עמ' צט; ר' יעקב עמדין, אגרת בקורת, זיטאמיר תרכ"ח, עמ' 41-42; ר' ראובן מרגליות, 'צינונים ביבליוגראפיים', ארשת א (תשי"ט), עמ' 464; ד' רפל, שבע החכמות, ירושלים תש"ן, עמ' 89-90.

87 לב האריה, ראה לקמן הערה 141.

88 ראה לעיל.

89 ראה לקמן.

90 בניהו (לעיל הערה 76).

91 מקורות אלו הובאו בספרו של ר' משה פרלמן, מדרש הרפואה, א, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 81. החיבור כולל שלושה חלקים של ידיעות הנוגעות לרפואה ובריאות הנמצאות בתלמוד בבלי, ירושלמי, תוספתא וזוהר. מפליא כמה מידע הצליח ר' משה לאסוף, ולא עוד אלא שהציג הכל בסדר נאות להפליא, כולל ציטוט מלא ומדויק של הטקסטים הרלוונטיים עם הפנייה מדויקת למקור. בהערות השוליים כלל ביאורים והארות קצרות לכמה נקודות המופיעות בפנים. הספר נדפס לראשונה בשנת 1936, ושוב נדפס לאחרונה בירושלים תשס"ז. הרב פרלמן כותב, שלכתחילה עסק בקיבוץ מקורות בנושא אחר מתוך ספרים אלו, ובתוך עבודתו גילה שהרבה ידיעות בתחום הבריאות והרפואה משוקעים במקורות הללו והחליט לאספם. עבודה זו נעשתה כאשר לא ידע שמלאכה מעין זה כבר נעשתה, ואילו ידע לא היה מתעסק בזה. כשגמר המלאכה הביאו לפני המומחה לרפואה ד"ר היינדיס, שמבט ראשון יעץ לו שלא להדפיסו כיון שכבר עסקו הרבה בנידון. אבל אחרי שהד"ר היינדיס בחן את הספר בזירות הראויה וירד לעומקו, מצא את עצמו מרותק לספר ולא יכל להניחו מידו, ובקשוהו שיניחו בידו לכמה ימים. כאשר החזירוהו לאחר כמה ימים גילה באוני המחבר שלא ידע שאכן קיים כל כך הרבה ידע בתחום בתוך דברי חז"ל, ושהספר אכן בעל ערך גבוה. לפני הדפסתו מסרו לבקורת מומחים לרפואה, ד"ר קצנלסון וד"ר מזייה, והערותיהם נדפסו בסוף הספר. מחבר הספר, היה בנו של הרב ירוחם ליב פרלמן (הידוע בשם 'הגדול ממינסק'), ור' מאיר הלפרין בספרו המצוין 'הגדול ממינסק', ירושלים תשנ"ד, עמ' 208, כותב עליו: "הוא היה למדן מופלג, יצא לעסוק במסחר אבל לא ביזבז זמנו הפנוי עוצם בקיאותו משתקף מספרו מדרש הרפואה".

92 שבת, דף קמ ע"א.

93 ירושלמי, שבת פרק כ הלכה ג.

94 חולין, דף נח ע"ב-נט ע"א.

95 ירושלמי, שבת שם.

הרמב"ם כותב: "ובימות הגשמים אוכל מאכלים החמים ומרבה בתבלינים ואוכל מעט מן החרדל ומן החלתית"⁹⁶. ר' מנחם קרקובסקי, בספרו 'עבודת המלך', מציין על אתר למקורות התלמודיים שהבאתי לעיל⁹⁷. כוונתו כנראה שהתלמוד מספר מצד אחד על תכונותיה המועילות של החלתית אבל גם על הסכנות הטמונות בה, ולכן הרמב"ם מציע לאכול ממנה רק מעט. ר' תנחום הירושלמי, בן המאה ה"ג, מבאר שהחלתית היא צמח שגרעיניו משמשים לתרופות⁹⁸. ר' מנחם המאירי כותב שהחלתית מועילה למחלות לב⁹⁹.

רש"י מתרגם במספר מקומות את המילה 'חלתית' בתור 'לזרא'¹⁰⁰, נדמה שהכוונה בבלאדור¹⁰¹. הרא"ש כותב במפורש שחלתית היא בלאדור¹⁰². גם רבינו ירוחם כתב כן, והוסיף שאין לאכול את החלתית משום סכנת נפשות¹⁰³. מכל אלה עולה שלזיהוי שמסר בניהו יש בסיס במקורותינו. בשולחן ערוך נפסק שאם עוף בלע דבר המנקב את הריאות, כגון קורט של חלתית, דינו טריפה¹⁰⁴. הפרי חדש על אתר מביא את דברי ר' ירוחם, אבל דוחה אותם משום שידוע שבני אדם אוכלים את הבלאדור, ולכן ברור שאינו מסוכן. לפי הפרי חדש, אוכלים את הבלאדור באמצעות עופות, ומסתבר שכוונתו שהעוף אוכל את הצמח, ובני אדם אוכלים את העוף. סכנת האכילה המוזכרת בתלמוד היא רק כאשר אוכלים אותו על קיבה ריקה¹⁰⁵. בתוך דבריו כותב הפרי חדש: "שהוא הנקרא בלאדור הדבר מפורסם לכל שאין בו סכנת נפשות והרבה פעמים מלעיטין לתרנגולת הבלאדור מפני שמועיל לזכירה, לאכול התרנגולות"¹⁰⁶. ר' אלכסנדר שור חולק עליו בספרו 'תבואות שור', וטוען שנפלה טעות דפוס בדברי רבינו ירוחם. לטענתו, החלתית מטריפה את העוף, אבל סכנת הנפשות מתייחסת לדבר אחר¹⁰⁷. ר' יוסף מולכו בספרו 'שלחן גבוה' כותב גם הוא שהחלתית היא בלאדור, שהוא אכן מסוכן אבל אוכלים אותו כדי לשפר את הזכרון. הוא מספר: "וכבר היה ת"ח אחד פה שאלוניקי בדורינו זה שהיה חכם גדול וחרף וזכרן עד מאוד ורופא מובהק שהלך לסוף ימיו לירושלים... ואמר לי אדוני אבי הרא"ש ה"י ששמע אומרים

96 הלכות דעות, פ"ד, ה"ח. וראה ר' עובדיה ברטנורא, שבת, פרק כ, משנה ג.

97 עבודת המלך, ירושלים תשס"ב, עמ' 46.

98 אלמרדש אלכאפי [המדרין המפסיק], תל אביב תשכ"א, עמ' 151.

99 שבת, דף קמ ע"א: "מין פרי ששורין אותו בפושרין ושותין אותו לרפואה לחולי הנקרא יוקרא דלבא כלומר כאב הלב מפני שהוא נכר שלרפואה...". וראה ערוך השלם, ג, וינה תרפ"ו, עמ' 421.

100 שבת קמ ע"א; עבודה זרה לה ע"ב; חולין נח ע"ב. וראה ר' שלמה צאהלין מול אדר, פראג תקע"ח, דף נא ע"א: "אפי' שם בלזר לא ראיתי לא בש"ס ולא במדרש... רש"י... ע"ז... לזרא בלתי ספר טעות הדפוס הוא".

101 ר' משה קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תש"ס, עמ' 46, כתב שהוא Assa Foetida. וראה לקמן על זה.

102 פסקי אשרי, עבודה זרה, פרק ג, סי' קסו.

103 תולדות אדם וחווה, נתיב טו, ה, דף קכא ע"ב. גם בכנסת הגדולה שם, סי' נא, ס"ק יא מביא שיש אומרים שזה בלאדור, אמנם בס"ק טו הוא כתב שזה טעות הדפוס ברבינו ירוחם, ע"ש.

104 יורה דעה נא, ד.

105 פרי חדש, סי' נא, סע' ה. על אופן אכילת בלאדור ע"י תרנגולות, ראה לקמן מה שבנו שלו מביא מזקנו.

106 אמנם ראה לקמן מה שהבאתי מבנו ר' דוד, שזקנו אמר שזה סכנה.

107 תבואות שור, זיטאמיר תרכ"ח, יו"ד, שם, ס"ק ה.

שכל אותה הזכירה בא לו מחמת שהאכיל סם זה הנקרא בלאדור לתרנגולת אחת ותכף ומיד שחטה ואכל אותה ומשם ואילך היה זכרן וחריף עד מאוד וכל רז לא אניס ליה"¹⁰⁸.

קפה

ר' יונה לאנדסופר בספרו 'כנפי יונה' מביא מספר 'אוצר החיים' שהחלתית-בלאדור אינה אלא קפה. הוא מודה שהקפה אינו חריף, "ועם כל זה יש לחוש למה שכתב בס' אוצר החיים, כי היה חכם גדול בדורו ובפרט בחכמה הזאת"¹⁰⁹. וכך אכן כתב ר' יעקב צהלון בחיבורו 'אוצר החיים': "חלתית הוא מין זרע א' המחמם הגוף האוכלים אותו בערי ישמעאלים קורין לו קאוי"¹¹⁰.

108 שלחן גבוה, שאלונקי תקמ"ד, יו"ד, סי' נא ס"ק ו.
109 כנפי יונה, פראג תקע"ב, יו"ד, סי' נא. ר' יונה לאנדסופר מצטט מספר 'אוצר החיים' גם בשו"ת מעיל צדקה, פראג, תקי"ז, סי' לד (דף מו ע"א). על ידיעותיו של ר' יונה לאנדסופר בשאר חכמות, ראה בשו"ת מעיל צדקה, סי' כח, בעניני הנדסה. ובסוף השו"ת נדפס ממנו כמה דפים ממחברתו על ספרי אקלידוס. וראה חיד"א, שם הגדולים, ערך מעיל צדקה: "בקי בכמה חכמות". ר' פנחס קצינעלינבוגין, שהכירו באופן אישי כתב עליו בספרו יש מנחילין, ירושלים תשמ"ו, עמ' רב: "היה גם כן מופלג ממש בשבע חכמות ידועות ליודעים", עי"ש. וראה מה שכתבו: ר' דובעריש וועבער, 'נוספות לתולדות קהילת מיץ', ירושתנו ג (תשס"ט), עמ' שמו; ע' שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים תשכ"א, עמ' 198. יש לציין לעוד חכם שידע על החיבור 'אוצר החיים', הוא ר' יחזקאל פייוויל מגיד משרים מוילנא, מוסר השכל, לובלין תרס"א, בהקדמתו (דף י ע"א) לפרק ד בהלכות דעות: "והנה זכיתי שבא לידי ספר אוצר החיים מהחכם הכולל ורופא הטבעי ר' יעקב צהלון נ"ע ושם אתנו בלשון עברי בארו יקר על סדר הנהגות הבריאות של רבינו הגדול והרחיב נקבי משכיות כוונת רבינו ועדיין לא מצאנו באור רחב כזה בלשון הקדוש עד היום..."

110 אוצר החיים, ויניציה תמ"ג, דף ו ע"ב. זהו הוא הספר הרפואי הראשון שנכתב במקורו בשפה העברית. כוונתו היתה להוציא אנציקלופדיה רפואית שתשמש גם רופאים וגם את ההדיוט. בסופו של דבר נדפס רק חלק מהחיבור, ואף הוא נדפס רק פעם אחת ועל כן הוא נדיר מאוד [בשעה שעסקתי בחלק זה של המאמר לפני כמה שנים ספר זה היה נדיר ביותר, אמנם כיום ניתן לראותו באתר האינטרנט של ח' רוזנברג, 'היברובוקס']. חלק מהחיבור הוא פירוש על הרמב"ם פרק ד מהלכות דעות שהוא עניני רפואה. חלק זה נדפס בידי ז' עמר בשם 'שמירת הבריאות להרמב"ם', ירושלים תשס"ב. הפסקה על הקפה מופיעה שם בעמ' 72.

על קפה ראה: E. Horowitz, "Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry," AJS Review 14:1 (Spring 1989), pp. 17-46; R. Hattox, Coffee and Coffeehouses, Washington 2000; רי"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד, ישראל תש"ע, עמ' 109-136.
ר' יעקב צהלון היה תלמיד האוניברסיטה לרפואה ברומא (1630-1693), ובגיל עשרים ושש הוסמך לרפואה. הוא היה גם רב ודרשן ברומא שנים אחדות. כתב כמה ספרים, כמו 'מרגליות טובות' (ויניציה תכ"ה), שהוא קיצור 'חובות הלבבות' וכולל גם תפילות לזמנים מיוחדים, ותפילה מיוחדת לרופא לאמרה לפני הטיפול בחולה. כתב חיבור נוסף בשם 'אור הדרשנים' על תורת הנאום, בו הוא מדרין כיצד יש לסדר את הדרשה, ואין יש לנאום לפני קהל. ספר זה יצא במהדורה חדשה, בתרגום לאנגלית ובתוספת מבוא על ידי H. Sosland, A Guide for Preachers on Composing and Delivering Sermons: The Or Ha-Darshanim of Jacob Zahalon, A Seventeenth Century Italian Preacher's Manual, New York 1987. על המחבר באופן כללי, ראה: מ' שטיינשניידער, ספרות ישראל, ווארשא תרנ"ז, עמ' 432; ר' ליכוביץ, ר' יעקב צהלון איש רומא ופזמונו לשבת חנוכה משנת תמ"ח, א' מילאנו, ש"א נכון וד' קארפי (עורכים), ספר הזכרון לחים אנצו סיריני, ירושלים תשל"א, עמ' 166-181; ד' עמר, במבוא מקיף בתוך ספרו הנ"ל; D. B. Ruderman, Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe, Detroit, 2001, 232-239.

בעל 'דרכי תשובה' הביא דברי 'כנפי יונה' ואח"כ מביא בשם ספר 'מעשה טוביה': "דווקא כשאכלה הקאיו"ע בלא תערובות, הוא שיש לחוש, אבל כשאכלה ע"י תערובות מים אין לחוש"¹¹¹. אמנם מה שהביא בשם 'מעשה טוביה' אינו לפנינו. המלבי"ם בספרו 'עלים לתרופה' מתקשה לקבל את הזיהוי הזה משום שקפה אינו חריף. בנוסף, רבים שותים קפה על קיבה ריקה ואינם ניזוקים. לכן הוא דוחה את הזיהוי של חלתית וקפה¹¹².

ר' ישראל ליפשיץ בספרו 'סגולת ישראל' דוחה את פקוקו של המלבי"ם, משום שכוונת התלמוד לסכנה באכילת קפה ללא מים – דבר שבני אדם אינם עושים בדרך כלל, ולכן אינם ניזוקים. הוא מסיק שהקפה מועיל קצת לזכרון¹¹³. אך גם מהרש"ם ב'דעת תורה' מפקפק בזיהוי זה מאותו טעם, משום שהקפה אינו חריף¹¹⁴. יש לציין שר' דוד די סילבה, שהכיר את הבלאדור, כמו שמבואר לקמן, לא זיהה אותו עם הקפה, משום שהוא אינו מקשר ביניהם כאשר הוא דן במעלות הרפואיות של הקפה בספרו 'פרי מגדים'.

ר' משה לנדא, נכד בעל 'נודע ביהודה', כתב בחיבורו על ספר הערוך שהחלתית היא *Asafoetida*¹¹⁵. ד"ר קצנלסון, בהערותיו לספר מדרש הרפואה, מזהה אותו בתור *Asa foetida* ומציין שהפרסים משתמשים בו בתור תבלין¹¹⁶. וכן הסכימו חכמי הלשון¹¹⁷. אם כך, מסתבר שהחלתית אינה בלאדור.

וכבר תרגמו כן רבותינו הראשונים הערוך¹¹⁸, המאירי¹¹⁹ ור' נתן בן יואל פלקירה בחיבורו 'צרי הגוף', שבלאדור הוא אנאקרדי¹²⁰. וכן כתבו ר' חיים ויטאל¹²¹, ור' טוביה הרופא¹²².

- 111 דרכי תשובה, יו"ד, סי' נא, ס"ק לג.
- 112 עלים לתרופה, סי' כא, בתוך: ספר המלבי"ם, בני ברק תשל"ט, עמ' קלד-קלה. על חיבור זה ראה מה שכתבתי בספרי 'בין כסה לעשור', ירושלים תשס"ח, עמ' קפב.
- 113 סגולות ישראל, ברוקלין תשנ"ב, דף לב ע"ב-לג ע"א.
- 114 דעת תורה, יו"ד, סי' נא ס"ק יט. וראה שם בקונרס אחרון, אות קעא.
- 115 מערכי לשון, ג, פראג תקע"ט, עמ' 659. על חיבור זה ראה: דברי שי"ר, תולדות גדולי ישראל, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 15-18, 71-106; מ' הרשקוביץ, מהר"ץ חיות, ירושלים תשס"ז, עמ' קא, קא, רפ-רפא; S. Brisman, *History and Guide to Judaic Dictionaries and Concordances*, Hoboken 2000, p. 19-20.
- 116 י' קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, ברלין תרפ"ח, עמ' 198. והשווה לדבריו בהערותיו בסוף ספרו של ר' משה פרלמן, מדרש הרפואה, א, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 147. יש לציין שהערות אלו של י' קצנלסון לענין חלתית חסרות בטעות במהדורה החדשה של הספר שנרפסה בירושלים תשס"ז.
- 117 ש' פי, האוצר, ב, ווראש תרפ"א, עמ' 93. כך כתבו גם א' פלדמן, צמחי המשנה, תל אביב עמ' 375-376; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 265; שם, בבא קמא, עמ' 57; י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 65; J. Levy, *Wörterbuch*; I. Löw, *Die Flora Der Juden*, 3, Hildesheim 1967, p. 454; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Bavli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, N.Y. 1904, p. 457; M. Sokoloff, *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan 2002, p. 456.
- 118 ספר הערוך השלם, ג, וינה תרפ"ו, עמ' 421.
- 119 מאירי, הוריות דף יג ע"ב, ד"ה מכין: "ויקח האנקארד"י הוא בלאדור"ר... ויועיל... ובשכחה...".
- 120 ר' נתן בן יואל פלקירה, צרי הגוף (בעריכת ד' עמר וי' בוכמן), תל-אביב תשס"ד, עמ' 163-163.

ר' פנחס מוויילנא כותב ב'ספר הברית': "במדינת (נעאפאלי) יש הר גדול נקרא (פעזוף) גבהו שלשת אלפים ושש מאות רגל ולמזרחו ולצפונו יגדלו ענבים וזיתים, גם גדל שם בלזור"ר שטוב לזכרון, הנקרא (אני קארדו)"¹²³. ר' ישראל ליפשיץ כתב שאנא קרדינא הוא טוב לזכרון, אמנם כדאי להשמר שלא זייפוהו הרוכלים"¹²⁴. וכן כתב עמנואל לעף"¹²⁵. ח' בוס כתב שהכוונה ל- marking nut, אגוז הודי ממשפחת האלתיים שקרוב לאגוז הקשיו"¹²⁶.
אף מצינו אופנים שונים איך להכין את הבלאדור, כגון בספרי ר' מנחם המאירי"¹²⁷, ר' חיים ויטאל"¹²⁸ ובשאר מקומות"¹²⁹.

בספר שער אפרים לר' אפרים ריישר מצינו: "שרייבט דיא גמרא: בלזור איז גוט לזכרון, 'חזור חזור ואל תצטרך לבזור'. וועלכיס איז טיישט: וועלכר זיין לערנן פלייסיג אום חזרת דער ברויכט ניט דען בלזור. דרום וועלין וויר שרייבען וויא מאן זאל ברויכן אונ' אומגיין מיט דען בלזור כדי דס מר ניט זאל קומן לידי היזק ח"ו. דער בלזור הייסט... ובלשון לטיין היישט ער אגרורדינא... דען זאלל מאן דש קרויט קליין שניידן אונ' דרבייא טון אוקסין צונגיין בלום היישט בלטיין בוולאטי בלום זיינן קליינה בלאה בלימליך אך קליין גשניטן. דיוזס גיקאכט אין צונגיין מילך אזוי פיל אלז איין הלבי הנט פול אונ' צו מארן ניכטריין די מילך גיטרונקן ועלכס מאן דוקא ברויכן תחילת חודש אונ' פון מולד החודש אן ביז הלב חודש ניט לענגער זונשוט איז ח"ו איין סכנה משגעון. אונ' איין שעה דרויף פאסטן אונ' קיין שווערע מאכלים עססן זאלכיס זאלל מאן דריי חדשים ברויכן אונ' דוקא איין יונג קינד דאס זעקס אדר זיבען יאר אלט איז פון חודש אייר ביז חודש אב, בדוק ומנוסה"¹³⁰.

121 ראה לעיל הערה 77.

122 מעשה טוביה, קראקא תרס"ח, דף קלג ע"ב.

123 ספר הברית, חלק א מאמרו פרק ד, ירושלים תשמ"א, עמ' 58.

124 סגולות ישראל, ברוקלין תשנ"ב, דף לב ע"ב-לג ע"א, עי"ש. מקורו הוא ר' יואל בעל שם, מפעלות אלקים, ברוקלין תשמ"ה (ד"צ), דף כג ע"ב, אות כזו.

125 I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, p. 72, 49. וראה: א' בן יהודה, מלון הלשון העברית, ירושלים תש"ס, א, עמ' 545. וראה מה שכתב ש' ראפפורט, במכתבו שנדפס בתחילת ספר תשובות תלמידי מנחם בן יעקב, שהו"ל ד' שטערן, וינה 1870, אות ב [תורה לידיד ח' לנדאר שהפנינו למקור זה].

126 בוס שם (לעיל הערה 76).

127 מאירי, הוריות דף יג ע"ב.

128 ספר הפעולות שם (לעיל הערה 77).

129 ראה אצל בוס (לעיל הערה 76), ובמאמר בברכת אברהם הנזכר לעיל (לעיל הערה 76).

130 תרגום של השורות הראשונות: "אומרת הגמרא: בלזור טובה לזכרון, 'חזור חזור ואל תצטרך לבלזור'. שפירושו: מי שלימודו בהתלהבות והוא חוזר – אינו נצרך לרכוש בלזור. כאן ארשום איך להכין את הבלזור כדי שלא יבוא לידי היזק ח"ו. בלזור נקרא... ובלשון לטינית נקרא אגרורדינא..."
קטע זה נמצא רק בעותק שנדפס באלטונא תצ"ו, דף ה ע"א. ולא במהדורה ראשונה של הספר שנדפס בפיורדא תפ"ח. יש לציין ששתי מהדורות אלו נדירות מאוד. בעותק מהמהדורה הראשונה שנמצא בספריית ג' שלום, חסרים כמה עמודים, והם נמצאים בעותק של הספר הנמצא בספריית חב"ד. כמו כן יש לציין שג' שלום לא שם לב להבדלים בין שתי המהדורות ולכן מה שהוא כתב ברשימותיו אינו נכון לענ"ד. כי קטע זה

אישים שהשתמשו בבלאדור

לעיל הבאתי עדותו של ר' יוסף מולכו על ת"ח בעירו שאלונקי שאכל בלאדור וזה עזר לזכרונו. גם מדברי בעל פרי חדש משמע שעשו כן בשביל זכרון, ומ' בניהו אף מביא שאמרו על בעל פרי חדש בעצמו, שהוא אכל בלאדור. מעניין לציין שגם בנו אכל בלאדור כדלהלן. ר' אברהם כלפון אב"ד לוב מספר שהחיד"א, אותו הכיר אישית, אכל את הבלאדור בעודו צעיר¹³¹. ואכן מ' בניהו מציין שהחיד"א היה בעל זכרון מדהים¹³². ר' חיים סתהון בעל ספר 'ארץ החיים'¹³³ ור' יעקב משיפטיטיוקע תלמידו של בעל 'תולדות יעקב יוסף'¹³⁴ השתמשו בו. העם מייחס סגולות כה כבירות לבלאדור, עד שבתור הוכחה ניצחת לכך, צמחה אגדה שייחסה את זכרונו המופלא של הרמב"ם לצמח זה. אגדה זו מספרת שבהיותו בגיל עשרים, הרמב"ם טרם למד דבר והוא הועסק כפועל פשוט. יום אחד נסע מעסיקו אל מחוץ לעיר ואסר עליו לאכול את הבלאדור. הרמב"ם עבר על דברי רבו, אכל את הבלאדור, ומיד נעשה חכם גדול¹³⁵. גם למהרש"ם מבערו'אן שהיה ידוע בזכרונו העצום, ייחסו אכילת בלאדור, מה שהוכחש מפי עצמו¹³⁶.

רבים מתייחסים לסכנות הטמונות בשימוש בבלאדור, למשל: ר' אברהם גביון מספר

- נמצא רק במהדורה שנייה של הספר. על ספרים אלו ראה: י' יודלוב, גנזי ישראל, 'ירושלים תשמ"ה, עמ' 156; א' ליבס וי' דן (עורכים), ספריית גרשם שלום בתורת הסוד היהודית, ב, 'ירושלים תשנ"ט, עמ' 933, 942.
- 131 ר' אברהם התכתב עם החיד"א הרבה שנים. בתקופה מאוחרת יותר אף ביקר אותו בליוורנו ושהה אתו כשנה. היו ביניהם יחסי ידידות הדוקים. בספריו מרבה להביא מדברי החיד"א ומוסר כמה אנקדוטות אישיות ושיחות שהיו ביניהם. וכן מצטט מכל כתבי החיד"א. מ' בניהו, 'ספר החיד"א' (בעריכת מ' בניהו), עמ' קצח-קפב, אסף את כולם. הקטע שבו הוא מספר על שימוש החיד"א בבלאדור נדפס ע"י שם, עמ' קפג. לאחרונה שוב נדפסו עובדות אלו בספר 'אגרות והסכמות רבינו החיד"א', בני ברק תשס"ו, עמ' 133 - 134. ספר זה הינו אוסף מיוחד מכתבי החיד"א ותולדותיו. דא עקא, על אף שמחבר הספר מכיר בפומבי במקורות השונים מהם שאב, את אחד ממקורותיו העיקריים – כתבי מ' בניהו – אינו מזכיר בשמו בפירושו, על אף שמצטט מהם בהרחבה.
- ר' אברהם כלפון חיבר כמה ספרים: ביניהם חיבור מעט הכמות 'חיי אברהם', ליוורנו תקפ"ו, שהוא אוסף של טעמי מנהגים הנוגעים לאו"ח ויו"ד ששאב ממקורות שונים. כמו כן חיבר ספר 'לקט הקציר' שנשאר בכת"י עד שנדפס לראשונה בשנת 1992. 'לקט הקציר' הוא אוסף ייחודי על שו"ע או"ח שנאסף מהרבה מקורות, ובין השאר מוסר כמה וכמה דברים ששמע מפי החיד"א עצמו. לצערנו החיבור אינו ידוע בקרב הלומדים. לפני שלושים שנה בערך הדפיס הרווי גולדברג בתוך ספרו 'הגיד מרדכי', 'ירושלים תשל"ח, חלק ממאמרו של ר' מרדכי כהן, 'קורות לוב ויהודה', וכלל כמה ציטוטים מכת"י ר' אברהם כלפון.
- 132 מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, 'ירושלים תשי"ט, א, עמ' צא.
- 133 בניהו (לעיל הערה 76).
- 134 ר' שלמה גור אריה, שרשרת זהב, תל-אביב תש"ו, עמ' טז-יז, כתב: "שמעתי אומרים עליו שהיה לקוח וטעם בלזר ומחמת זה היה לו זכרון גדול והיה זוכר ש"ס בבלי וש"ס ירושלמי בע"פ".
- 135 י' אבישור, שבחי הרמב"ם, 'ירושלים תשנ"ח, עמ' 76.
- 136 מהרש"ם כתב באגרת לידיד: "אומרים עלי שאכלתי בלזם ואינו נכון, אבל קיימתי מאמר החכם חזון חזון ואל תצטרך לבלזם", הובא ע"י א' סורסקי, מרביצי תורה מעולם החסידות, ב, בני ברק תשמ"ו, עמ' קצח; קול חוצב, 'ירושלים תשנ"ט, עמ' 176, בשם ר' שלום שברון; B. Kalinsky, *The Maharsham Of* Brezhan, N.Y. 2001, p. 38. וכן כתב בנו ר' צבי הירש שכן שמע מפיו "כמה וכמה פעמים", עי' בתולדותיו שצורפו לראש 'תכלת מרדכי' על התורה, 'ירושלים תשמ"ו, עמ' 11.

בספרו 'עומר השכחה': "הידעתם כי זה יהודה שמע שהבאלאדור ייטב הזכרון, והאמת הוא שאם יעשה כאשר תקנוהו הקדמונים בסממנים נעשים עמו כדי שיבטלו הארס שלו, הוא דבר נאה ומתקבל. המרקחת הנעשית ממנו הוא דבר גדול נקראת מתת אלהים ובערבי מעגון הב"ת אללה. אמנם אם יעשה כמות שהוא חי בודאי ימות, וזהו יהודה נתנו לזה היהודי כמות שהוא חי, ואמר לו אכול למען תחכם באחריתך, ולא ידע כי אחריתו כיום מר, כי אמר אנסה נא בו, ולבעבור נסות נתנו לזה היהודי העלוב ונשאר איברים איברים ומת מיתה מנוולת"¹³⁷.

ר' דוד די-סיליה בנו של בעל 'פרי חדש' סיפר על עצמו: "והבאלאדור צריך שיהיה בהם רטיבות הרבה והם הטובים, ומאותם המים ילוש במורסן ויתן לאכול מאותו המורסן לתרנגולת אחת ויפרנס אותה מזה המורסן שלשים יום, והבאלאדור בכלל המורסן, ואח"כ ישחוט אותה התרנגולת וימשח הראש בדם שלה. ויבשל התרנגולת והמרק שלה ישתה אותו, ויאכל התרנגולת בשתי סעודות ויוסיף בזכירה ביתר שאת ממזגו. כך שמעתי ממר זקני הרב המובהק הרופא הגדול כמוה"ר מרדכי מלכי זצוק"ל¹³⁸, על מעשה שעבר עלי בסיבת שקריתי מאמר רז"ל חזור חזור ולא תצטרך לבלאדור. לקחתי בלאדור בימי בחרותי, הייתי אוכל ו' מהם קודם טעמתי דבר. ואדונתי אימי הרבנית הלכה וספרה לאביה הרב הנז' שהייתי אוכל בבוקר סם אחד בהחבא ולא הייתה יודעת איזה סם הוא, אי מזיק אי לאו. ובא הרב הנז' בביתי וראה אותם והשליך אותם מן החלון ושלח בעדי מן המדרש ונתן לי נזיפה גדולה לאמר איך אני אוכל דבר שאין אני יודע בו, כי זה הסם הוא מזיק או יוציא מדעתו, אבל זכות גדול נועד לי שהיה בלאדור יבשים ולא היה בהם לחלוחית ובסיבה הזאת נצולתי ולא ראיתי ממנו שום נזק. ואמר לי אם תרצה לעשותו תעשנו בזה האופן של התרנגולת ולא יש בו שום סכנה. וכיון שרציתי לעשותו כאשר צווי לא מצאתי עוד בלאדור"¹³⁹.

ר' אברהם כלפון כתב: "ר' חיים יוסף דוד אוזלא... ולמד אצל הרב יונה נבון... ובהיותו ביחד עשתה אם הרב יו"ט לבנה אמבילאדור, ונכנס הרב חיד"א זצ"ל ואכל ממנו בפתע פתאם ונתבטל אצבעו אמצעי של ידו שמאלי"¹⁴⁰.

אף ר' יהודה אריה ממודינה מדווח על אנשים שיצאו מדעתם לאחר שאכלו את הבאלאדור, ולכן דרושה זהירות רבה על מנת לאכול אותו בצורה הנכונה¹⁴¹. גם ר' יעקב עמדין מזהיר

137 עומר השכחה, ליוורנו תק"ח, דף קלג ע"א.

138 עליו ראה: מ' בניהו, מאמרים ברפואה לרבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה.

139 פרי מגדים, ירושלים תשס"ד, עמ' 58-59.

140 ראה לעיל הערה 132.

141 לב האריה, פרק ד, ווילנא תרמ"ו, דף ו ע"א. חיבור זה נדפס לראשונה בוינציה שע"ב וכולל אופנים לשיפור הזכרון בכל החכמות. לאחרונה נדפס מחדש ע"י שובי נפשי, ירושלים תשס"א. על חיבור זה ראה: ד' גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 94; H. E. Adelman, "Success and Failure in the Seventeenth-Century Ghetto of Venice: The Life and Thought of Leon Modena, 1571-1648," (PhD dissertation, Brandeis University, 1985) pp. 431-433; G. Bos, "Jewish Traditions on Strengthening Memory and Leone Modena's Evaluation," *Jewish Studies Quarterly* 2:1 (1995) pp. 39-58. עליו ראה מה שכתבתי בספרי, ליקוטי אליעזר, ירושלים תש"ע, עמ' פו-פח.

שחוסר זהירות עלולה להוביל לאיבוד הזכרון במקום לחיזוק הזכרון.¹⁴²

מ' בניהו פרסם מכתב ששלחו יהודי פאס לר' יעקב אבן צור, ובה שאלה המופנית לר' יוסף קונקי.¹⁴³ השאלה נשאלה מצדם של כמה תלמידי חכמים שלומדים כל היום כולו אבל תלמודם אינו מתקיים בידם, והם תהו לגבי השימוש בבלאדור. הם שמעו שבלאדור עשוי לחזק את הזכרון, אבל מאידך שהוא מסוכן, ואף שמעו שר' יוסף קונקי השתמש בעצמו בבלאדור. לכן ביקשו את עצתו של מי שהתנסה כבר בעניין. תשובתו של ר' יוסף לא הגיעה לידיו.¹⁴⁴ מ' בניהו מספר שר' חיים סיטון נפגע מוחית משימוש בבלאדור.¹⁴⁵

ח' בוס אסף מקורות לועזיים המעידים על הסכנות של הבלאדור, ואף מביא את השמועה המספרת שגלנוס מת מנטילת בלאדור. האגדה מספרת שההיסטוריון הפרסי אחמד אבן יחיא אל-בלאדורי, מת בשנת 892 עקב אכילת הבלאדור, ומכאן שמו 'אל-בלאדורי'.¹⁴⁶ הרב עזריאל מנצור מספר שהוא פנה אל אביו ואל חכמים רבים ושאל אותם לגבי הבלאדור. נמסר לו שהבלאדור מורכב מתערובת של צמחים, ויש להקפיד על הכמויות המדויקות של הרכיבים. בצעירותו הוא שמע על שלשה רבנים (ביניהם ר' יעקב קצין)¹⁴⁷ שנטלו את הבלאדור, וכולם סבלו מתופעות לוואי חמורות. אחד הרבנים סבל מקור אפילו בשיא הקיץ, ור' יעקב קצין סבל מבעיות במערכת העיכול. הרב עובדיה יוסף מספר שרבו, ר' אליהו לופז, ביקש לרכוש את הבלאדור, אבל המוכר ייעץ לו שהוא חסר תועלת.¹⁴⁸

מקורות הפתגם 'חזור חזור ואל תצטרך לבלאדור'

לעיל בתוך דברי ר' דוד די-סילוה הובא הפתגם "חזור חזור ואל תצטרך לבלאדור". ר' שמואל אשכנזי כתב בארוכה על השתלשלות הפתגם הזה בספרו 'אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא' (שנדפס בימים אלה), כרך א, עמ' 340-365, לכך לא אאריך בדבר, אבל אכתוב בקצרה וכן

142 מגדל עוז, זיטאמיר תרל"ד, חלון צורי, דף נ ע"ב, אות עו.

143 בניהו (לעיל הערה 76).

144 בניהו (לעיל הערה 76).

145 בניהו (לעיל הערה 76).

146 בוס, שם עמ' 236.

147 בהקדמה לספר לחיים בירושלים שהו"ל בירושלים תש"ס, עמ' 14-15, וחזר על זה בהקדמתו לספר 'לב האריה', ירושלים תשס"א, עמ' 31-35. גם בירחון אור תורה (תשרי תשנ"א, עמ' 10) הובא מקור אודות שימוש של ר' יעקב קצין בבלאדור. ר' דוד ברדא, שו"ת רביד הזהב, ב, טבריה תשס"ח, סי' יג, עמ' נ, כתב: "ובהיותי בברוקלין ניו יורק בשלהי תשמ"ז, נפגשתי עם הגאון המקובל רבי יעקב קצין זצ"ל... ושאלתי, אם נכונה השמועה שכת"ר אכל מעש בבלאדור ואמר לי, שהוא בצעירותו אכל מעש בבלאדור, והזיק לו במעי, אבל גם עזר לו מאוד בלימוד התורה".

148 אור תורה, טבת תשנ"א, סי' סב, עמ' 280. וראה ר' אברהם דורי, שו"ת אדרת תפארת, ה, ירושלים תשס"ח, סי' סה אות ה. שמעתי מפרופ' זהר עמר, שכיום בלאדור הוא קשה להשגה ויקר ומאוד מסוכן לאכלו. הוא עצמו היה לו קשה להשיגו, אבל ראיתיו אצלו.

אוסף מעט מה שהחסיר¹⁴⁹.

ר' שלמה צאהלין כתב: "חזור חזור ואל תצטרך לבלזר... ודבר זה לא מצאתי לא בש"ס לא במדרש ואולי אחד מחכמי הזמן בדה זאת מליבו. הגם שהענין נכון מצד עצמו אבל חז"ל לא הזכירו מזה. ושמעתי כאלה רבות..."¹⁵⁰.

דומה לזה כתב ר' מאיר היילפרין: "וידוע ומפורסם הבלזור או הבלאדור, שעליו יאמר שהאוכל ממנו במדה נאותה ומתאימה למזגו, אין השכחה שולטת בו ומרוב האמונה בו נולד המאמר השגור בפי כל חזור חזור ואל תצטרך לבלזור, שמרוב פרסומו טעו רבים ויחסו אותו למאמר חז"ל..."¹⁵¹.

אזכור שאינו מפורש מצינו בספר פענח רזא: "אם שמור שתתמיד בלימוד, אזי תשמרון ולא ישתכח תלמודך כענין חזור חזור וכו'". וכבר כתב בפירוש 'רזא דמאיר' שם: "חזור חזור ואל תצטרך לבלאזור כי הבלאזור הוא טוב לזכרון"¹⁵². גם האדר"ת הבין דברי 'פענח רזא' כך, אבל הוא מסיק: "אבל לא נודע לי מקומו וממי יצאו הדברים"¹⁵³.

ר' ישראל טויבער מביא אודות בעל 'תרומת הדשן', אך מבלי לציין מקורו: "מעולם לא התחיל ענין אחר עם התלמידים עד שהיה שגור על לימודם מה שלמד עמהם, באמרו חזור חזור ואל תצטרך לבלזור"¹⁵⁴.

אמנם הפתגם מוזכר במפורש לראשונה בספר 'מרכבת המשנה' לר' יוסף אלאשקר: "חזור חזור ואל תצטרך לבלאדור"¹⁵⁵. ר' יוסף אלאשקר יצא מספרד בצעירותו עם הגירוש. בן דורו הזקן ר' יצחק אברבנאל מביא את הפתגם פעמיים בפירושו לאבות¹⁵⁶. שניהם הביאו זאת בסתם, אמנם ר' יהודה אריה ממודינה מזכירו בשם חז"ל: "והגם שלמדונו חז"ל הדור והדור ואל תצטרך לבל דור"¹⁵⁷. וכן ר' טוביה כהן מצטט את הפתגם כמתוך התלמוד¹⁵⁸. גם ר' דוד די

149 אני מוכרח לציין שמאמרו לא היה למראה עיני בשעת הכתיבה. בחלק מהמקורות נעזרתי במאמרו של מ' בניהו שם, אבל כמו שיראה המעיין הוספתי הרבה על דבריו. יש לציין שפתגם זה לא מופיע אצל המלקטים: ח' בלאך, היכל לדברי חז"ל ופתגמיהם, ניו יורק תש"ח; י' דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים, ירושלים תשי"ז. עוד על פתגם זה ראה: י' דוקס, 'אמרי אנשי', בתוך: י' בלומענפער, אוצר נחמד, ב, וויען תרי"ז, עמ' 113-114; מ' בניהו, שם, עמ' סח; ר' אפרים שטיין, אוצר אפרים, במדבר ב, בני ברק תשס"ט, עמ' תקט-תקכג. ר' צבי מאשקאוויטש, קבוצי בחורים, ב (תרצ"ד), סי' מב, בהערה, כותב שהמקור למאמר זה הוא בספר הבהיר, אבל לא הצלחתי למצואו שם.

150 שלמה מול אדר, פראג תקע"ח, דף נ ע"ב-נא ע"א.

151 ר' מאיר היילפרין, הנוטריקון הסימנים והכנונים, ווילנא תרע"ב, מבוא, עמ' 24.

152 פענח רזא, ירושלים תשכ"ה, פר' עקב, עמ' 409.

153 'קונטרס העלם דבר', קובץ בית אהרן וישראל כא (תשס"ו), עמ' כז.

154 מקור ישראל, מונקאטש תרס"ו, דף טז ע"א. וראה מה שכתב ד' תמר, מחקרים בתולדות יהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 65, על ספר זה.

155 מרכבת המשנה, לוד תשנ"ג, עמ' 139.

156 נחלת אבות, ניו יורק תשי"ג, עמ' קטו, שנה: "וכמו שאמרו חזור חזור ואל תצטרך לבלאדור".

157 לב האריה, ווילנא תרמ"ו, פרק א, דף ד ע"א. וראה שד"ל, אגרות שד"ל, ח, קראקא תרנ"א, עמ' 1116,

סילבה מייחס את האמרה לחז"ל¹⁵⁹. וכך הובא ע"י ר' סעדיה שוראקי¹⁶⁰ ור' אפרים ריישר¹⁶¹ ור' מאיר מזאמושטץ בשער ספרו 'הוכשר הזבח' כתב: "ויען אמרו רז"ל חזור חזור ואל תצטרך לבאלזר"¹⁶². וכך הובא ע"י ר' אליהו חמוי¹⁶³.

אף מצינו אלו שעשו שימוש בה בדרך המליצה, כמו ר' אליהו קפשאלי: "הדור הדור יפה מבלאדור, בכל דוד ודור"¹⁶⁴. ואצל ר' דוד פארדו: "חזור חזור ואל תצטרך לב"ל הדור"¹⁶⁵.

אחרים מביאו אותו סתם, כמו ר' יעקב עמדין המביא את הפתגם שלא בשם חז"ל אלא בסתם¹⁶⁶. וכן ר' שלמה חעלמא מזכיר פתגם זה בתחילת הקדמתו לספרו מרכבת המשנה¹⁶⁷. וכן הובא אצל ר' אליהו האתמרי¹⁶⁸, ר' דוב בריל¹⁶⁹ ור' ישראל ליפשיץ¹⁷⁰. אחרים מביאים אותו בשם 'והני דאמרי אינשי' או 'מאמר המפורסם שרגילין בני אדם לאמר', כגון ר' יאיר חיים בכרך¹⁷¹, ר' יחזקאל פייוויל¹⁷², ר' שלמה ברוידא¹⁷³ ור' מנחם פרידמן¹⁷⁴. נוסח אחר מופיע גם באגרת של מלמד איטלקי שפרסם שמחה אסף: "רק חזור חזור טוב מבלאזור"¹⁷⁵.

רבים מביאים אמרה זו בשם 'ספר הקנה', כגון מהרש"ם ב'דעת תורה'¹⁷⁶. וכבר העירו ר'

שכתב: "דע כי הגירסא הנכונה הוא לבלאדור... כך שמעתי מרבתי ומזקני וכן מצאתי המלה כתובה בלב האריה לר"א אריה ממורידה..." [תודה לידדי ח' לנדאר שהפנני למקור זה].

158 מעשה טוביה, קראקא תרס"ח, דף קלג ע"ב: "אנקארדינו – בלאדר, והוא המוזכר בגמרא חזור חזור ואל תצטרך לבלדאר".

159 פרי מגדים, ירושלים תשס"ד, עמ' 58-59.

160 שיר חדש, ירושלים תש"ס, עמ' כד. חיבור זה נכתב בשנת תס"ח, ורק לאחרונה נדפס מכת"י.

161 ראה לעיל הערה 130.

162 הוכשר הזבח, ווארשא תרמ"ב.

163 פה אליהו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 109.

164 זאבים טורפים את בנימין, ת"א תש"ן, עמ' 103. וראה מ' בניהו, ר' אליהו קפשאלי, ת"א תשמ"ג, עמ' קמג.

165 שו"ת מכתב לדוד, שאלונקי תקל"ב, י"ד, סי' כח, דף פז ע"א.

166 מגדל עוז, זיטאמיר תרל"ד, חלקן צורי, דף נ ע"ב, אות עו. רמז לפתגם זה מצינו אצל ר' עזריה מן האדומים, מאור עיניים, ב, ירושלים תשל"ו, סוף פרק נט, עמ' 475: "הטעמים שאינם אלא פפראות להבנת העיניים ובלאדור נגד השכחה".

167 מרכבת המשנה, פרנקפורט תקי"ב, הקדמה.

168 אזור אליהו, ירושלים, דף יז ע"ב, סוף אות פה.

169 אור הנר, פיעטרקוב תרס"ח, עמ' 3, תחילת העמוד.

170 תפארת ישראל, אבות, פרק א משנה יז, בועז ד.

171 יאיר נתיב שבכת"י (סרט 5220 במכון תצלומי כת"י), דף פו ע"א: "הא דמרגלהו בפומיה דאינשיא חזור חזור ואל תצטרך לבלאדור מהו".

172 תולדות אדם, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 70: "מאמר המפורסם שרגילין בני אדם לאמר: חזור חזור ואל תצטרך לבלזער". וראה י' לעוויןאזהר, יזרעאל, ווארשא תרס"ג, עמ' 42.

173 דבש מסלע, ברדיטשוב תרנ"ה, עמ' מב.

174 פירוש מן, וינה תר"פ, עמ' רעו. [על פירוש זה ראה: ד' אסף, נאחז בסבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 295-291].

175 מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 391.

176 דעת תורה, י"ד, סי' נא ס"ק יט. וראה: ר' שלמה גור אריה, שרשרת זהב, תל-אביב תש"ו, עמ' טז-יז, שכתב: "יבים אומרים שהוא מאמר חז"ל או מדרש... ודיברתי מזה עם כמה רבנים ולומדים ושאלתי מהם אפשר מצאו

מאיר בניהו ור' שמואל אשכנזי שבספר הקנה לא נאמר כלום, אבל בספר הפליאה הוא מביא פתגם זה. ר' שמואל אשכנזי כתב: "רבים הם המחברים ומלקטי הפתגמים שהביאו מאמר זה בשם ספר הקנה ולא טרח אחד מהם לציין את מקומו בספר. האמת היא כי בספר הקנה על המצוות, לא מצאנו זכר למאמר זה. ורק בספר הפליאה על פרשת בראשית אף הוא לאותו מחבר ובשערו כתוב והוא ספר הקנה מצאנו שהתלמיד אומר לרבו חזור חזור יפה מבלזור (ספר הפליאה, פשמישל תרמ"ד, ספירה שניה, דף יז ע"א)"¹⁷⁷.

ר' יוסף היילפרין הביא בשם הגאון אב"ד דק"ק בראשוי: "דאין לתמוה על המעשה טוביה על שהביא מאמר זה בשם חז"ל, דגם בעל הקנה בכלל חז"ל, כל שכן לפי מה שכתב החיד"א בספרו שם הגדולים שהביא שם שהי' בזמן רב בתחילת האמוראים, ואפילו לפי מה דמשמע שם דעת¹⁷⁸ דהשם הגדולים ז"ל שהיה בזמן הגאונים גם כן הוא בכלל חז"ל"¹⁷⁸.

מאמר כזה במדרשים או באיזה ילקוט וספר אחר? והשיבו לי שלא מצאו... אחר זמן מצאתי בספר הקנה ומתאים מאמר זה...". וכ"כ מנחם מעדל קרענגיל, הגהות 'מנחם ציון' על שם הגדולים, ירושלים תשנ"ד (ד"צ), מערכת ספרים, עמ' 146 אות יח; ר' ישראל מזולשין, שושני לקט [בתוך: משפט צדק על תהלים], ירושלים תשס"ח, עמ' רלד [ומשם הועתק אצל ר' שלום לוקיאנובסקי, פיעטרקוב תר"ע, יד שלום, עמ' 31]; ר' אהרן היימן, בית ועד לחכמים, לונדון תרס"ב, עמ' 114 (שמעתי כי נמצא בספר הקנה); ר' דוד פעלדמאן, קצור שולחן ערוך עם פירוש עיר דוד, ניו יורק תרפ"ד, עמ' 228; ר' יוסף שפירא, כללי תורה, תל-אביב תש"ג, עמ' סד; ר' משה סבר, מכלול המאמרים והפתגמים, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' 682; וכן הביא ר' יוסף לרנר, שמירת הגוף והנפש, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 794 [והוא כותב שגם במעשה טוביה הביא בשם ספר הקנה, וזו טעות, כאמור].

177 אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא, ירושלים תש"ס, עמ' 595. יש לציין לדברי ר' ישכר באב"ד, אוצר י"ד החיים, לבוב תרצ"ד, עמ' יג: "עיין במבקרים שהביאו בשם ספר הקנה... ואני לא ראיתי זה בספר הפליאה המיוחס לקנה" [פסקה זו איננה במהדורות ירושלים תש"ס].

העורך ר' שלמה הופמן העירני, כי מקורות רבים הובאו בשם 'ספר הקנה' הנמצאים לאמיתו של דבר ב'ספר הפליאה'. הנפוץ ביותר הוא הבאת האמרה 'ויפח באפיו, מאן דנפח מתוכו נפח' בשם ספר הקנה, הנמצאת באמת בספר הפליאה (ד"ה שאל משה למט"ט בעשרה מאמרות, 'ויפח באפיו נשמת חיים מי שנופח משלו הוא נופח'), שרבים וטובים הביאוהו בשם ספר הקנה. אכן אין לייחס למייחסים אלו יחוס זה כטעות, שכן בדפוסים ראשונים של הספר (כגון בדפוס ראשון: קארץ תקמ"ד), מופיע כותר הספר באותיות גדולות "ספר הקנה" ורק מתחתיו באותיות קטנות יותר "והוא ספר הפליאה".

אודות ספרי הקנה והפליאה ראה: מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' קלב (קטע מפירושו הארוך של המבי"ט על הספר); פירוש מכת"י מאת ר' מנחם מנדל משקלוב על הספר נדפס בכתב העת ישורון ו (תשנ"ט), עמ' רכא ואילך; א' מרקוס, החסידות, תל-אביב תשי"ד, עמ' 393-394; הנ"ל, קסת הסופר, תל-אביב תשל"א, עמ' 82; ר' זאב וואלף רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 11; הנ"ל, שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 489; מ' כשר, שרי האלף, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' צה; ר' דוד הנויר, קול הנבואה, ירושלים תשס"ב, עמ' קנב; ר' מרדכי שפילמן, תפארת צבי, ב, ניו-יורק תשמ"ה, עמ' תז; מ' אורון 'הקדמה של ספר הפליאה', קובץ על יד יא, ב (תשמ"ט), עמ' 273-295; י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 218-228; ר' הערשקאוויטש, בתוך 'מזכרת נישואין' של יהודה ויעל הערשקאוויטש, ירושלים תשס"ז, עמ' סא-סג; ר"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד, ישראל תש"ע עמ' 521; ח' פלאי, 'דרכי "פסיקת ההלכה" בספרי הקנה והפליאה', דעת 69-68 (תש"ע), עמ' 187-224; הנ"ל, 'ה"קנה' וה"פליאה": פשט וסוד בהלכה', תרביץ עז (תשס"ח), עמ' 271-293.

178 קונטרס מעט ציר, ירושלים תשל"ט, עמ' ט.